

Tilimsânî'nin Fıkıh Usûlü İlmine Katkıları

Abdurrahman CANDAN | 0000-0003-4423-9980 | abdurrahmancandan5@hotmail.com

Prof. Dr., Ankara Hacı Bayram Veli Üniversitesi, İslami İlimler Fakültesi, İslam Hukuku
Anabilim Dalı, Ankara, Türkiye

ROR ID: [05mskc574](https://orcid.org/05mskc574)

Feride KARDAŞ | 0000-0001-7932-6799 | feridekardas@gmail.com

Doktora Öğrencisi, Kuran Kursu Öğreticisi, Diyanet İşleri Başkanlığı, Ankara, Türkiye

ROR ID: [05ryemn72](https://orcid.org/05ryemn72)

Öz

İslâm Hukukunda mezheplerin teşekkülü sonrasında mezhebe ait usûl ve fûrû'un kaleme alındığı pek çok eser telif edilmiştir. Bu sürecin devamında yeni bir yazım şekli olarak "Tahrîcû'l fûrû' ale'l usûl" edebiyatı karşımıza çıkmaktadır. Bu yazım türünde usûl ve fûrû kavramlarının içeriği, aralarındaki ilişki, usûl olarak kabul edilen ilkelerin kaynağı ve fer'î meselelere etkisi, hilâf konularının esası ve meselelere yansımaları incelenmektedir. Tilimsânî (ö. 771/1370) Mağrib bölgesinde yaşamış önemli bir Mâlikî âlimidir. Onun *Miftâhu'l-vusûl ilâ binâi'l-fûrû' 'ale'l-usûl* adlı eseri "Tahrîcû'l fûrû' 'ale'l usûl" tarzında yazılmış orijinal bir eserdir. Tilimsânî, bu tarzda yazılan diğer eserlerden farklı olarak hilafa sebep olan meseleleri usûl konularına göre tasnif edip incelemiş, mezhepler arası mukayeseyi tarafsız bir şekilde yapmıştır. Fıkıh usûlü âlimlerinin görüşlerine değil mezhep görüşlerine yer vermiş, kelâmî tartışmalardan uzak durmuştur. Ayrıca bu eser ile fûrû' eksenli giden Mâlikî fıkıhında bir değişiklik yapmak istemiş; usûle ağırlık vermeyi hedeflemiştir. Makalede Mâlikî mezhebinde alanında tek eser olan *Miftâhu'l-vusûl ilâ binâi'l-fûrû' 'ale'l-usûl* adlı eserin işleniş tarzı, ele aldığı konular kitabın kendi başlıklarıyla incelenmeye çalışılacaktır.

Anahtar Kelimeler

Fıkıh Usûlü, Maliki Mezhebi, Mağrib, Tilimsânî, Tahrîcû'l fûrû' 'ale'l usûl.

Atıf Bilgisi

Candan, Abdurrahman – Kardeş, Feride. "Tilimsânî'nin Fıkıh Usûlü İlmine Katkıları". *Düzce İlahiyat Dergisi* 8/1 (Haziran 2024), 51-83. <https://doi.org/10.61272/duid.1465751>

Geliş Tarihi	16.04.2024
Kabul Tarihi	07.06.2024
Yayın Tarihi	30.06.2024
Değerlendirme	İki Dış Hakem / Çift Taraflı Körleme Bu çalışmanın hazırlanma sürecinde bilimsel ve etik ilkelere uyulduğu ve yararlanılan tüm çalışmaların kaynakçada belirtildiği beyan olunur.
Etik Beyan	
Yazar Katkıları	Abdurrahman Candan %50 – Feride Kardaş %50
Benzerlik Taraması	Yapıldı – iThenticate
Etik Bildirim	etik.duzceilahiyat@gmail.com
Çıkar Çatışması	Çıkar çatışması beyan edilmemiştir.
Finansman	Bu araştırmayı desteklemek için dış fon kullanılmamıştır.
Telif Hakkı & Lisans	Yazarlar dergide yayınlanan çalışmalarının telif hakkına sahiptirler ve çalışmaları CC BY-NC 4.0 lisansı altında yayımlanmaktadır.

al-Tilimsānī's Contributions to Uşūl al-Fiqh

Abdurrahman Candan | 0000-0003-4423-9980 | abdurrahmancandan5@hotmail.com

Prof. Dr., Ankara Hacı Bayram Veli University, Faculty of Theology, The Department of Islamic Jurisprudence, Ankara, Türkiye

ROR ID: [05mskc574](https://orcid.org/05mskc574)

Feride Kardeş | 0000-0001-7932-6799 | feridekardas@gmail.com

Ph.D. Student, Quran Course Instructor, Presidency of Religious Affairs, Ankara, Türkiye

ROR ID: [05ryem72](https://orcid.org/05ryem72)

Abstract

After the formation of the madhhabs in Islamic Law, many works in which the madhhab's principles (al-uşūl/Islamic legal theory and al-furū'/ Islamic legal jurisprudence) were written. Following this process, a new writing style known as "Takhriç al-furū' alā al-uşūl" literature emerged. In this writing style, the content of the concepts of principles (al-uşūl) and branches (al-furū'), their relationship, the source of the principles accepted as uşūl and their effect on secondary issues, the essence of the disagreements and their reflections on the issues are examined. Al-Tilimsānī (d. 771/1370) was an important Mālikī scholar who lived in the Maghreb region. His work *Miftāh al-wusūl ilā binā' al-furū' alā al-uşūl* is an original work written in the style of "Takhriç al-furū' alā al-uşūl". Unlike other works written in this style, Tilimsānī classified and examined the issues causing khilāfa (disagreement) according to the topics of uşūl and conducted an impartial comparison between the sects. He did not include the views of scholars of uşūl al-fiqh but focused on the perspectives of the sects and avoided theological debates. Additionally, through this work, he aimed to bring about a change in Mālikī jurisprudence, which had been centered on the al-furu', by emphasizing the importance of uşūl. This article will analyze the style of *Miftāh al-wusūl ilā binā' al-furū' alā al-uşūl*, which is the only work of its kind in the Mālikī madhhab, and the subjects it addresses, based on the titles of the book itself.

Keywords

Uşūl al-Fiqh, Mālikī Madhhab, Maghreb, al-Tilimsānī, Takhriç al-Furū' alā al-Uşūl.

Citation

Candan, Abdurrahman – Kardeş, Feride. "al-Tilimsānī's Contributions to Uşūl al-Fiqh". *Düzce Divinity Journal* 8/1 (June 2024), 51-83. <https://doi.org/10.61272/duid.1465751>

Date of Submission	16.04.2024
Date of Acceptance	07.06.2024
Date of Publication	30.06.2024
Peer-Review	Double anonymized - Two External
Ethical Statement	It is declared that scientific and ethical principles have been followed while carrying out and writing this study and that all the sources used have been properly cited.
Author Contributions	Abdurrahman Candan %50 – Feride Kardaş %50
Plagiarism Checks	Yes - iThenticate
Conflicts of Interest	The author(s) has no conflict of interest to declare.
Complaints	etik.duzceilahiyat@gmail.com
Grant Support	The author(s) acknowledge that they received no external funding in support of this research.
Copyright & License	Authors publishing with the journal retain the copyright to their work licensed under the CC BY-NC 4.0 .

Giriş

Tilimsânî (ö.771/1370) hicrî 8. yy.'da Mağrib bölgesinde yaşamış Mâlikî bir âlimdir. Hadis, tefsir, fıkıh, fıkıh usûlü, mantık gibi birçok İslâmî ilimde zamanın otoritesi olduğu gibi fen ilimlerinde de bir o kadar âlim bir kişiliğe sahiptir. Fıkıh usûlü ilmine Tahrîcî'l-fürû' ale'l-usûl tarzında katkı sağlamış ve Mâlikî mezhebinde bu usûlde yazılan tek eser¹ olan *Miftâhu'l-vusûl ilâ binâi'l-fürû' ale'l-usûl* adlı eseri kaleme almıştır. Kitabını teoriden pratiğe geçmeyen tartışmalara yer vermeden sade bir üslup, anlaşılır bir dil ve bol örneklerle telif etmiştir. Fıkıh usûlüne dair konuları mezhep mukayeseli ele almış; fer'î meselelerin dayandığı asılları göstermek suretiyle fıkıh tâliplerinin istifadesine sunmuştur.

Makalede müellifin ve adı geçen eserin tanıtılması amaçlanmıştır. Bu bağlamda ilk bölümde Mâlikî mezhebinin Tilimsânî'ye kadarki fıkıh usûlü tarihi, Tilimsânî'nin yaşadığı dönemin siyasi ortamı ve müellifin hayatı ele alınmıştır. İkinci bölümde ise kitabın fıkıh usûlü bakımından işleniş tarzı tanıtılmaya çalışılmıştır.

1. Tilimsânî'nin Fıkıh Usûlü İlimine Katkıları

1.1. Mâlikî Mezhebinin Fıkıh Usûlünün Tarihsel Süreci

İmam Mâlik (ö.179/795) Medine'de yaşamış ve yazdığı *el-Muvatta* adlı eser ile Mâlikîlik mezhebini tesis etmiştir. İmam Mâlik'in görüşleri öncelikle Hicaz bölgesinde daha sonra fetihler ile Kuzey Afrika'ya kadar yayılmıştır. Mezhep içi fikhî faaliyetlerin ele alındığı en önemli eser *el-Müdevvene*'dir. Sahnûn'un (ö. 240/854) kaleme aldığı *el-Müdevvene* adlı eser, Esed bin Furât (ö. 213/828) tarafından yazılan *el-Esediyye* kitabının yeni bir bakış açısı ile tasnif edilmiş halidir.²

Mâlikî mezhep usûlünde günümüze ulaştığı bilinen ilk eser İbnü'l-Kassâr'ın (ö. 397/1007) *Uyûnü'l-edille fî mesâ'ili'l-hilâf beyne fukahâ'i'l-emsâr* adlı eseridir. Kitabın adından da anlaşılacağı üzere kitap sadece bir usûl eseri değil aynı zamanda müellifin zamanında yaşayan fukahâ arasındaki ihtilaflı hükümlerin değerlendirildiği bir eserdir. Eserin mukaddime kısmı usûl ile alakalı olan bölümüdür ve *el-Mukaddime fî usûli'l-fikh* adı ile ayrı olarak basılmıştır. İbnü'l-Kassâr, İmam Mâlik'in hükümlerinden tahrîc yoluyla bir usûl ortaya

¹ Ali Hakan Çavuşoğlu, "Tilimsânî", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2006), 41/165-167.

² Ali Hakan Çavuşoğlu, "el-Müdevvenetü'l-kübrâ", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (Ankara: TDV Yayınları, 2020), 31/469-472.

koymuştur. Mâlikî usulünün temel eserleri arasında yer alan ve sonraki fukahânın bolca atıfta bulunduğu bir eserdir.³

Mâlikî mezhebinde ilk dönemde telif edilen bir diğer eser Ebû Bekr el-Bâkılânî'nin (ö. 403/1013) *Kitâbu't-takrîb ve'l-irşâd* adlı eseridir. Bâkılânî, kitabında usûl konularının hepsini ele almış ve kendisinden önce kaleme alınan usûl eserlerinden farklı bir yöntem takip etmiştir. Kitabın Hz. Peygamber'in fiillerine kadarki bölümleri günümüze kadar ulaşmıştır. Diğer bölümleri ise kitabın geniş bir özetini yapan Cüveynî'nin (ö. 478/1085) *Kitâbu't-telhîs fi usûli'l-fıkh* adlı eserinde bulunmaktadır. Mâlikî usûlüne usûl ilmi ile kelam ilmini beraber ele almak suretiyle katkıda bulunan Bâkılânî, eseri ile kendisinden sonra gelen pek çok fukahâ üzerinde etkili olmuştur.⁴

Hicrî 4. asırdan itibaren Mâlikî mezhebi usûl çalışmaları Endülüs ve Mağrib bölgelerinde devam etmiştir.⁵ Bu dönemde Endülüs'te fıkıh usûlü çalışmalarının en önemli ismi olarak Ebû'l-Velîd el-Bâcî'yi (ö. 474/1013) görmekteyiz. O; Bağdat, Şam, Mısır ve Hicaz bölgelerinde fıkıh ve hadis dersleri almış fikhî faaliyetlerine kendi vatanında devam etmiştir. Üç yıl boyunca kaldığı Bağdat'ta, dönemin münazara ustası olarak nitelendirilen ve hilaf meselelerini "bir Müslümanın Fatiha'yı bilmesi gibi" bilmesiyle tanınan Ebû İshak eş-Şîrazî'den ders almıştır.⁶ Bâcî, farklı İslam beldelerinde öğrendiği cedel, hilâf ve fıkıh usûlü ilimlerini Endülüs'e taşımıştır. Fıkıh usûlü alanında kaleme aldığı *İhkâmü'l-fusûl fi ahkâmî'l-usûl* adlı eserini cedel metodu ile yazmıştır. Bu dönemde Endülüs ve Mağrib'de Mâlikî mezhebinde kelam ve cedel ilmine karşı şiddetli bir tavır vardı. Mâlikî mezhebinin bu zamandaki fakihleri genelde mezhebin görüşlerini rivayet ederler, mezhebin fûrû' fikhını hıfz ederler ve önceki âlimlerin hükümlerini ve tahrîclerini nakletmekle yetinirlerdi. İctihad değil taklit etme görüşünü savunurlar ve ona göre hüküm verirlerdi.⁷ Bu dönemde İbn Hazm'ın (ö. 456/1064) fikhî görüşleri bölgede güçlüydü. Cedel metodunu iyi kullanan İbn Hazm, Mâlikîleri silinme noktasına getirmiştir. Kimsenin münakaşaya cesaret edemediği bu dönemde Bâcî, İbn Hazm ile çok sayıda münazaraya katılmıştır. İlmî birikimi ve cedel yöntemini iyi kullanması sonucunda münazaraları Bâcî kazanmıştır. Bu ilmî hareketliliğin bir sonucu olarak Endülüs bölgesinde fıkıh

³ Şükrü Özen, "İbnü'l-Kassâr", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2000), 21/104-105.

⁴ Hafsa Kesgin, "Mâlikî Fıkıh Usûlünün Tarihsel Süreci", *Ondokuz Mayıs Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 48 (Haziran 2020), 515-517.

⁵ Âdem Yıldırım, *Endülüs Fıkıh Okulları* (Ankara: Grafiker Yayınları, 2020), 87-90.

⁶ Bilal Aybakan, "Şîrazî, Ebû İshak", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2010), 39/ 184-186.

⁷ Hâc İsâ Muhammed, "Eş-Şerîf et-Tilimsânî el- Müctehid ve Müceddidü İlmü Usûlü'l-Fıkıhı fi el-Karnî es-Sâmine", *Mecelletü'l-Fikri'l-Cezâirî*, 5 (2013), 93.

ve usûl adına yeni bir dönemin kapısı aralanmış, yeni telifler yaygınlaşmış, delile dayalı bir usûl anlayışı gelişmiştir.⁸

İmâm Mâzerî (ö. 536/1141) Endülüs bölgesi fıkıh usulüne *İdâhü'l-mahsûl min burhâni'l-usûl* adlı eseri ile katkıda bulunmuş bir âlimdir. Bu eseri Cüveynî'nin *el-Burhân fi usûli'l-fıkh* adlı eserinin bazı bölümlerine yaptığı şerhtir. Mâzerî, Kayravân ve Irak metodlarını birleştiren bir fakih olarak bilinmektedir.⁹

Mâlikî fakih Ebû Bekr İbnü'l-Arabî'nin (ö. 543/1148) Bâcî'nin Doğu'da aldığı ilimden etkilenerek ailesi ile birlikte hacca gitmek maksatlı bir ilim yolculuğuna çıktığı kaydedilir. Yaklaşık on yıl süren bu ilim yolculuğu esnasında Tunus, Cezayir, Mısır, Kudüs ve Bağdat gibi ilim merkezlerinde özellikle kelim, fıkıh usûlü ve hilafiyat gibi ilimleri tahsil etmiştir. İtikadî konuda Eş'arî görüşte olan İbnü'l-Arabî, kendi döneminde Endülüs'te uygulanan ve taklide dayanan eğitim sistemini tenkit etmiş, Bağdat, Şam ve Mısır'da uygulanan sistemlere ehemmiyet verilmesi gerektiğini savunmuş, mezhepler arası mukayeseli fıkıh eğitimini tercih etmiştir. *el-Mahsûl fi 'ilmi'l-usûl* adlı eserinde Bâkallânî'nin metodunu takip etmiş, Eş'arî kelamını kendi fıkhına uygulamıştır.¹⁰

Eserleri Mâlikî usûlcüleri etkileyen bir müellif de Gazzalî'dir (ö. 505/1111). Gazzalî'nin en önemli usûl eseri *el-Mustasfâ*'ya Mâlikî usûlcüler tarafından ihtisâr, şerh ve hâşiyeler yapılmıştır. En önemli muhtasarlardan biri İbn Rüşd'ün (ö. 595/1198) yazdığı *ed-Darûrî fi usûli'l-fıkh* isimli eserdir.¹¹

Hicrî 7. asırda Mâlikî usûl eserleri Mısır etkisinde kalmış, İbnü'l-Hâcib (ö. 646/1249) ve talebesi Karâfî (ö.684/1285) ile yeni bir fikhî anlayış ortaya çıkmıştır. İbnü'l-Hâcib'e ait *el-Muhtasarü'l-usûlî* adlı eser, mütekellim usulüne göre yazılan Âmidî'nin *el-İhkâm*'ına dayanarak kaleme aldığı bir özettir. Kendisinden sonraki pek çok eserin kaynağı olarak kabul edilir. İbnü'l-Hâcib'in *el-Muhtasar*'ından sonra mütekellim fıkıh usûlü, şerh ve hâşiyelerle devam etmiştir. İbnü'l-Hâcib, eserinde Eş'arî fıkıh usûlü konularını mantık ilminin ilkeleri çerçevesinde ele almıştır. Müteahhîrîn çizgisinin Râzî-Âmidî-İbnü'l-Hâcib ile devam ettiği ifade edilmiştir.¹² Bu kitap, Tilimsânî'nin zamanında iyice yaygınlaşmış, medrese eğitiminin bir parçası olmuştur. Tilimsânî'nin hocası İbrahim el-Abîlî (ö.757/1365) İbnü'l-Hâcib'in *el-Muhtasar*'ını medresesinde ders kitabı olarak

⁸ Ahmet Özel, "Bâcî", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1991), 4/414-415.

⁹ Kesgin, "Mâlikî Fıkıh Usûlünün Tarihsel Süreci", 521.

¹⁰ Ahmet Baltacı, "İbnü'l-Arabî", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1999), 20/488-491.

¹¹ Kesgin, "Mâlikî Fıkıh Usûlünün Tarihsel Süreci", 522.

¹² Ferhat Koca, "el-Muhtasar", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (Ankara: TDV Yayınları, 2020), 31/67-70.

okutmuştur. Tilimsânî de hocasının izinden giderek bu kitabı talebelerine okutmuştur.¹³

Karâfi, Mâlikî usulüne dair üç kitap telif etmiştir. *Tenkîhu'l-fusûl fi 'ilmi'l-usûl* isimli telifi, *ez-Zahîra* adlı eserinin mukaddimesidir. Bu mukaddimede fıkıh usûlü ve kurallarını ele almıştır. Râzî'nin *el-Mahsûl*'üne yazdığı muhtasar olarak bilinse de Karâfi, eserinin Kâdî Abdülvehhâb'ın (ö.422/1030) *el-İfâde*'si, Bâcî'nin *el-İşâre*'si ve İbnü'l-Kassâr'ın *Uyûnü'l-edille*'sinin mukaddimelerine dayandığını ve bu eserlerdeki konuları özetlediğini ve onlarda bulunmayan konuları da ilave ettiğini söylemiştir.¹⁴ Karâfi'nin diğer bir te'lifi ise Râzî'nin *el-Mahsûl*'üne yazdığı *Nefâ'isü'l-usûl fi şerhi'l-mahsûl* isimli şerhidir. Bu kitaplarla Mâlikî usûlüne, iki ayrı telif yöntemi olan mütekellim ve fukaha yöntemlerini memzûc ederek katkıda bulunmuştur. Eserlerine dikkat edildiğinde Doğu ve Batı usûl eserlerini bir araya getirdiği görülmektedir.¹⁵

Mâlikî usûlünde 8. asrın yeni bir dönem olduğunu ispat eden eserlerden birisi de Tilimsânî'nin *Miftâhü'l-vusûl* adlı eseridir. Tilimsânî kendi döneminde Mağrib'de mantık ve felsefenin gelişiminde etkin rol oynamıştır. İbnü'l-Hâcib gibi müteahhirûn döneminde ortaya çıkan muhtasar fıkıh anlayışını eleştirmiş ve fıkhıta ilk dönem eserlerinin dikkate alınması gerektiği tezini savunmuştur.

16

Endülüs ve Mağrib'de fikhî aşamaları dört bölümde toplayabiliriz. İlk aşama ilk üç yüzyılda, Hadis kitaplarının doğudan batıya getirilmesi, ikinci aşama getirilen kitapların okunması ve ezberlenmesi, üçüncü aşama Endülüs ve Mağrib bölgelerinde yeni icthadların yapılması ve dördüncü aşama ise Mâlikîliğe ait kitapların şerh edilmesidir.¹⁷ el-Lahmî (ö. 478/1085) *el-Müdevven'e* yazdığı *et-Tebşira* adlı şerhinde tenkit ve tercih metodunu geliştirmiştir. Bu metot, mezhep içinde farklı görüşlerin ortaya çıkarılması ve bu görüşlerin rivayet, mezhebin genel ilkeleri ve maslahat ilkesi ile uyumunun tenkidi esasına dayanmaktadır. el-Lahmî ve talebeleri, el-Mâzenî (ö. 536/1141), İbn Beşîr (ö. 526/1031), İbn Rüşd el-Ced (ö. 520/1126) ve Kâdî İyâz (ö. 544/1149) gibi isimler kendilerinden önceki taklid anlayışını bırakıp mezhepte icthad anlayışı ile eser vermişlerdir.¹⁸ Mâlikî usûlü, 2 ve 4. asırlar arası mukaddimûn, 4 ve 6. asırlar arası gelişim, 7. asır klasik, 8. asırdan günümüze kadar modern

¹³ İsa Muhammed, "Eş-Şerîf et-Tilimsânî el- Müctehid ve Müceddidü İlmü Usûlü'l-Fıkhî fi el-Karni es-Sâmine", 100.

¹⁴ Hatice Boynukalın Şenkardeşler, *Karâfi'nin Usûl Anlayışı* (İstanbul: İFAV, 2019), 87.

¹⁵ Kesgin, "Mâlikî Fıkıh Usûlünün Tarihsel Süreci", 527.

¹⁶ Ali Hakan Çavuşoğlu, *Irak Maliki Ekolü (III-V/IX-XI yy.)* (İstanbul: Marmara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2004), 92-96.

¹⁷ Yıldırım, *Endülüs Fıkıh Okulları*, 104.

¹⁸ Çavuşoğlu, *Irak Maliki Ekolü (III-V/IX-XI yy.)*, 91-92.

dönem olmak üzere dört farklı süreç geçirmiştir diyebiliriz. İlk dönem Irak bölgesinde sonraki dönemler Endülüs ve Mağrib'de yaşanmıştır.¹⁹

1.2. Tilimsânî'nin Hayatı

1.2.1. Sekizinci Yüzyılda Tilimsân'da İlim ve Kültür

Cezayir'in kuzeybatısında Fas sınırında yer alan Tilimsân şehri, tarihte orta Mağrib diye anılan bölgede Murâbitlar (1056-1147) ve Abdolvâdî (1235- 1550) devletlerine başkentlik yapmıştır. Coğrafi konum itibariyle önemli bir yere sahip olan Tilimsân'a bu dönemde saraylar, okullar, kütüphaneler ve su kanalları inşa edilmiştir. Refah seviyesi yükselen şehir, Endülüs'ü hem askerî hem de ilmî ve kültürel yönden beslemiştir.²⁰

Muvahhidûn devletinin 1269 yılında yıkılmasıyla Batı Mağrib bölgesinde iki önemli devlet kurulmuştur. Bu devletler Merînîler (1196- 1465) ve Abdolvâdiler (Zeyyânîler)'dir. Her iki devlet de Muvahhidûn devletinden kalan mirasın sahibi olduklarını iddia ediyor ve Mağrib'de birliğin sağlanması yönünde faaliyetler gösteriyorlardı. Bu nedenle iki devlet arasında siyasi çekişmeler yaşanıyordu. Her iki devlette yaşanan bu siyasi krizler ilim ve kültür faaliyetlerine yansıtılmamış, bilakis ilim merkezi haline gelen bölgelerdeki ilmî rıhleler, dersler ve icazet programları devam ettirilmiştir. Medreseler ve kütüphanelerle desteklenen bu bölgelerde ilmî faaliyetler artmış ve saygın bir ulema sınıfı oluşmuştur. İki devlet yöneticilerinin ilim sevgisi ve meydana getirdikleri ilim meclisleriyle iki devlet arasında kısmî yakınlaşma gerçekleşmiştir. Artan bu ilmî etkileşim sonucunda Tilimsân şehri sekizinci yüzyılın başlarında Kahire, Kurtuba ve Bağdat gibi önemli bir ilim merkezi olmuştur.²¹

İki devlet arasında yaşanan ilmî rekabet sonucu bu bölgelere pek çok medrese ve kütüphane inşa edilmiş, talebelere eğitim gördükleri alanlarda geniş imkânlar sunulmuştur. Bu medreseler, ilmî seviye, okutulan dersler, eğitim yöntemleri, ders tercihleri, kitaplar ve kaynaklara ulaşım bakımından zamanımızdaki üniversite ve yüksekokullara denk bir durumdaydı.²² Bu medreseler şunlardır:

¹⁹ Yıldırım, *Endülüs Fıkıh Okulları*, 108.

²⁰ Ahmet Kavas, "Tilimsân", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2012), 41/159-163

²¹ İsmail Ceren, "Merînîler", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (Ankara: TDV Yayınları, 2004), 29/192-195.

²² Menûbe Burhânî, "Cuhûdu fukahâu el-Cezâiri fî usûlü'l-fıkhı ve kavâ'ide'l-fıkhıyyeti eş-Şerîf et-Tilimsânî nemûzecen", *Mecelletü'ş-şihâb*, ed. Mustafa Hamidatou (Cezayir, Vadi Üniversitesi, Kasım, 2015), 77.

İbn İmâm Medresesi hicri 710 yılında fıkıhçı kardeşler Ebû Zeyd Abdurrahman (ö. 743/1341) ve Ebû Mûsâ Âsâ (ö.750/1358) için yaptırılmıştır. İbn Merzûk el-Ced, Ebû Abdullah el-Makarrî ve Tilimsânî'nin de aralarında bulunduğu pek çok âlim bu medresede yetişmiştir.²³ et-Tâşfinîye Medresesi I. Hamû Mûsâ'nın oğlu I. Ebû Tâşfin'in kendi adına (718-738) yılları arasında yaptırdığı medresedir. Ebû Mûsâ İmrân el-Meşeddâlî (ö. 745/1373) ve es-Selâvî gibi devrin büyük âlimleri burada ders vermişlerdir. ²⁴ Ebû el-Hasen el-Merîniyye Medresesini, Ebû el-Hasen el-Merîniyye h. 748 yılında inşâ ettirmiştir. Tilimsân'da İbâdiye Medresesi olarak meşhur olmuştur. Günümüze kadar gelen tek medresedir.

Yakûbiye Medresesi, Sultan II. Hamû Mûsâ'nın h. 765 yılında Tilimsânî'nin babası adına yaptırdığı medresedir. Bu medresenin ilk müderrisi, Tilimsânî'dir. Bu medresede iki oğlu Abdullah ve Abdurrahman ayrıca Abdurrahman b. Haldûn ve kardeşi Yahya b. Haldûn aklî ve naklî ilimlerde ders almışlardır.²⁵

Medreseler haricinde mescid ve kütüphanelerin ilmî hareketliliğe katkı sağladığı söylenebilir. Talebelerin kitap ve kaynak ihtiyaçlarının giderilmesi için ilk kütüphane h. 760 yılında Sultan II. Hamû Mûsâ tarafından inşâ edilmiştir. Medreseler, mescid ve kütüphaneler Tilimsân'a ilim merkezi olma yönüyle pek çok katkı sağlamış, ilme yapılan bu hizmetler sonucu Tilimsân talebelerin tercih ettiği bir yer olmuştur. Bu medreselerde Kur'an, tefsir, fıkıh ve Arap dili gibi dersler verilmiş, aklî ve naklî ilimlerde talebelerin uzmanlaşması sağlanmıştır.²⁶

1.2.2. Tilimsânî'nin Hayatı

Tilimsânî, h. 710 yılında Tilimsân'a bağlı Alvîn köyünde doğmuştur. Doğduğu yerlere nispetle "Tilimsânî" ve "Alvînî" isimleriyle bilinmektedir. Tam ismi, "Muhammed b. Ahmed b. Alî b. Yahya b. Alî b. Muhammed b. Kasım b. Mahmûd b. Meymûn b. Alî b. İdris b. Abdullah b. el-Hasen b. Alî b. Ebî Tâlib'dir.²⁷ Meşhur olduğu lakabı eş-Şerîf, künyesi Ebû 'Abdillâh'tır.

²³ Burhânî, "Cuhûdu fukahâu el-Cezâiri fî usûlü'l-fıkhî ve kavâ'ide'l- fikhîyyeti eş-Şerîf et-Tilimsânî nemûzecen", 80

²⁴ Mehmet Özdemir, "Ebû Tâşfin I", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1994), 10/240.

²⁵ Burhânî, "Cuhûdu fukahâu el- Cezâiri fî usûlü'l-fıkhî ve kavâ'ide'l- fikhîyyeti eş-Şerîf et-Tilimsânî nemûzecen", 80.

²⁶ Hasan Demir, *Eş- Şerîf et-Tilimsânî'nin Miftâhu'l-vusûl Adlı Eserinde Hanefî Mezhebine Yaptığı Atıflar* (Konya: Necmettin Erbakan Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2020), 18.

²⁷ Ahmed Bâbâ et- Tinbukî, *Neylü'l-ibtihâc* (Trâblus: Dârü'l-Kütüb, 2000), 430.

Tilimsânî, âlim, sâlih, takva sahibi, soylu bir ailede yetişmiştir. Tilimsânî'nin ailesinin telifâtla meşgul ve bu işle meşhur olduğunu ifade etmişlerdir.²⁸ Babası, Ebû 'Abbâs Ahmed bölgenin Malikî âlimlerindedir.

İlmî hayatına Tilimsânî'da başlayan Tilimsânî, daha sonra Mağrib bölgesinin diğer ilim merkezlerinde devam etmiştir. İlk eğitimini babasından ve Tilimsânî'deki medrese âlimlerinden almıştır. Kur'an kıraati ve hafızlık hocası Ebû Zeyd b. Ya'kûb'tur. On bir yaşında hafız olmuştur.²⁹ Arapça dil eğitimini Kâdî Ebû Abdullah Muhammed b. Mansûr b. Hedyye el-Kuraşî'den (ö.736/1336); fıkıh, fıkıh usûlü ve cedel ilmini İbn Mûsâ el-Meşaddâlî'den (ö. 745/1353); hadîs ilmini İbn İbrahim el-Mecasî'den (ö. 741/1349) almıştır. Tilimsânî, imamın iki oğlu olarak bilinen ve Tilimsânî'nin en önemli âlimlerinden olan Ebû Mûsâ İsâ b. Abdullah (ö. 750/1358) ve kardeşi Ebû Zeyd Abdurrahman'ın (ö. 743/1351) fıkıh usûlü ve kelim derslerine katılmıştır. Aklî ilimlerdeki ilk derslerini Ebû 'Abdullah Muhammed b. Alî b. Neccâr et-Tilimsânî'den (ö.749/1357) almıştır.³⁰

İlk ilmî rihlesini Fas'a yapmıştır. Ebû Fâris Abdulmü'min b. Mûsâ el-Canâtî'nin (ö.746/1354) ilim meclisine katılmıştır.³¹ Burada Mâlikî mezhep literatürünün en önemli eseri olan ve Sahnûn (ö. 240/848) tarafından kaleme alınan *el-Müdevvene*'yi³² okumuş, aklî ilimleri, el-Abilî olarak bilinen Ebû 'Abdillâh b. İbrahîm el-Abderî'den (ö. 757/1365) almıştır. Tilimsânî, bütün aklî ilimleri bu hocasından almış kendisinden oldukça fazla istifade etmiştir.³³

Hicrî 740 yılında el-Kâdî Abdusselam b. Yûnus el-Havârî'den (ö. 749/1357) ders almak için Tûnus'a gitmiş, hocasının ölümüne kadar ondan ders almıştır. Orada kaldığı sürece ilmî derinliği artan Tilimsânî, hocasıyla ilmi müzakereler yapmıştır. Hatta el-Kâdî Abdusselam kendi ilim meclisinde talebesinin kendisini geçtiğini ifade etmiştir. Bu dönemde İbn Sina'nın *el-İşârât ve'tenbihât* ve *eş-Şifa*'sını ve İbn Rüşd'ün özetlediği Aristo'ya ait kitapları, hocasıyla mütalaa etmiştir. Fıkıhta da ilmî kapasitesini artıran Tilimsânî, hilaf ilminde zamanın otoritesi olmuştur.³⁴

²⁸ Muhammed Alî Ferkûs, *Dirâse ve tahkiku Miftâhi'l-vüsûl ilâ binâ'l furû 'alâ'l-usûl ve Kitâb mesârâtü'l galat-ı edille*, thk. Muhammed Alî Ferkûs (Beyrût: Müessesetü'r-Riyâd, 1419/1998), 55-56.

²⁹Tinbuktî, *Neylü'l-ibtihâc*, 434.

³⁰ Muhammed Alî Ferkûs, *Dirâse ve tahkiku Miftâhi'l-vüsûl*, 81,82.

³¹ Tinbuktî, *Neylü'l-ibtihâc*, 435.

³² Çavuşoğlu, "el-Müdevvenetü'l-Kübra", 470-473.

³³ Muhammed Alî Ferkûs, *Dirâse ve tahkiku Miftâhi'l-vüsûl*, 82.

³⁴ Muhammed Alî Ferkûs, *Dirâse ve tahkiku Miftâhi'l-vüsûl*, 84-85.

Tunus'taki eğitimini tamamlayan Tilimsânî, doğduğu yere geri dönmüştür. Bu dönemde ilmî donanımıyla tedris ve irşad faaliyetlerine, bilhassa sünneti ihya etmeye ve bidatlerle mücadele etmeye devam etmiştir. Meseleleri anlamada kıvrak zekâsı, ilmî derinliği, selefi takipte getirdiği yeni yöntemler ve güzel ahlâkıyla şöret bulmuştur. Pek çok ilmi meclislerde ders veren Tilimsânî, çok sayıda âlim yetiştirmiştir. Endülüs'ün en büyük âlimleri olan Sa'îd b. Lüb (ö. 782/1381), İbn Hatîb (ö.776/1374) ve *el-Muvâfakât* adlı eseriyle tanınan ve fıkıh usûlünü makâsîd teorisi çerçevesinde ele alan Şâtîbî (ö. 790/1388) ile ilmî mektuplaşmalar gerçekleştirmiştir.³⁵

Hicrî yedinci asırda Fahreddin Râzî'nin öğrencilerinin ve kitaplarının Tunus'a ulaşmasıyla burada ilmi bir canlılık meydana gelmiştir. Bu dönemde aklî ilimlerin ve eğitim metotlarının değişimiyle dil ilimlerinde, mantıkta ve usûl konularında önemli değişimler sağlanmıştır. Tunus'ta oluşan bu yeni eğitim sisteminin en önemli ismi Tilimsânî'nin hocası, Kâdı Abdüsselam el-Hevvârî'dir. Kâdı Abdüsselam bu yeni fıkıh anlayışının kurucusu olarak nitelendirilen el-Lahmî'den ders almış ve bu hilaf ilmine dayalı mezhep içi ictihad metodunu Tunus'ta verilen eğitimin içine dâhil etmiştir.³⁶ Tilimsânî aldığı mantık ve felsefe eğitimlerinin sonucunda yetiştirdiği öğrencileri üzerinde etkili olmuş, yaşadığı dönemde tepki ile karşılanan felsefe ve mantık derslerinin okutulması ve fıkıh usûlünde kullanılmasında Tilimsânî'deki iki hocası Ebû Mûsâ İsâ b. Abdillâh ve kardeşi Ebû Zeyd Abdurrahman'dan sonra Tilimsânî'de bu ekolün önemli bir ismi olmuştur.³⁷ Yaşadığı dönemde Mâlikî muhtasarlarının fıkıh eğitiminde etkin oluşu nedeniyle fûrû-i fıkıh ile usûl-i fıkıh arasındaki ilişkinin azaldığını görmüş, eserlerini usûl ağırlıklı olarak kaleme almıştır. Derslerinde yazdığı *Miftâhu'l-vüsûl*'ü ve Hûnecî'nin mantık kitabı *el-Cümel*'e yazdığı şerhi okutması fûrû' fıkıh ile usûl-ü fıkıh arasındaki ilişkiyi artırma çabası olarak görülebilir.³⁸

Tilimsânî vefatına kadar babası adına Tilimsânî'de yaptırılan Yakûbîye Medresesi'nde müderrislik yapmıştır. Hicrî 771 yılında vefat etmiş ve medresenin bahçesine defnedilmiştir.

1.2.3. Tilimsânî'nin Eserleri

1.2.3.1. Kitâb fi'l-mu'âtât

Günümüze nüshası ulaşmayan bu kitabın içeriği hakkında fazla bilgi bulunmamaktadır. Adından da anlaşılacağı üzere mâlî işlerdeki sorunların çözümüne odaklanmış bir kitaptır. Alış-veriş, para değişimi, vergi gibi

³⁵ Muhammed Alî Ferkûs, *Dirâse ve tahkiku Miftâhi'l-vüsûl*, 85.

³⁶ Çavuşoğlu, *Irak Maliki Ekolü (III-V/IX-XI yy.)*, 94.

³⁷ Çavuşoğlu, "Tilimsânî", 41/166.

³⁸ Çavuşoğlu, "Tilimsânî", 41/166.

kavramların hesaplanmasında zamanın veziri Yahya er-Rahûnî'nin sorduğu sorulara verilen cevaplardır.³⁹ Bu kitaba, İbn Meryem'in (ö. 1014/1622) *el-Bustân'ı* ve et-Tinbukî'nin (ö. 1032/1640) *Neylü'l-ibtihâc'*ında atıflar vardır.⁴⁰

1.2.3.2. Kitâbü Mesâratü'l-ğalat fi'l-edille

Tilimsânî'nin mantık yanlışlıklarıyla ilgili sorulan sorulara verdiği cevaplardan oluşan bir kitaptır. Kitapta, aklî ve fiğhî kıyasla ilgili mantık yanlışlıklarını örneklerle açıklamıştır. Kitapta, Aristo, Fârâbî ve İbn Sînâ'nın görüşlerine yer vermiştir.⁴¹

1.2.3.3. Şerhu Cümeli'l-Hûnecî

Cümeli'l-Hûnecî (ö. 646/1254) tarafından yazılan, mantığın genel hükümlerinin ve kaidelerinin düzenlendiği, Mağrib'de en çok okunan mantık kitabıdır.⁴² Şerhsiz anlaşılmasının zorluğu sebebiyle kitabın pek çok şerhi yazılmıştır.⁴³ Tilimsânî'nin yazdığı şerh, bu kitaplara yazılan şerhlerin en kapsamlısı olup en çok okunan ve âlimler tarafından istifade edilen bir şerh olmuştur.⁴⁴ Şerhinin mukaddimesinde, aklî ilimlerde yeterli bilgisi olmayanların, kitabın kapalı konularını ve dakik sırlarını anlayamayacağını, ancak ilmî yeterliliği olan âlimlerin kitabı dikkatlice okuduktan ve diğer mantık kitaplarıyla karşılaştırdıktan sonra anlayabileceğini ifade eden Tilimsânî, bu şerhi yazmadaki amacının kitabın anlaşılmasını kolaylaştırmak olduğunu ifade etmiştir. Bu eserin iki el yazması günümüze ulaşmıştır.⁴⁵

1.2.3.4. Kitâb fî'l-kader ve'l-kadâ

Tilimsânî'nin hayatını yazan Tinbukî'nin "İlimde kapalı konuları en güzel şekilde açıklayan eserdir." dediği⁴⁶ kitap günümüze ulaşmamıştır. Genel itibarıyla, kader konularının ele alındığı ve Mağrib âlimlerinin sorunlarını bu kitapla çözdüğü ifade edilmektedir.⁴⁷

³⁹ Burhânî, "Cuhûdu fukahâu'l-Cezâiri fî usûlü'l-fıkhı ve kavâ'ide'l-fıkhıyyeti eş-Şerîf et-Tilimsânî nemûzecen", 92.

⁴⁰ Demir, *eş-Şerif et-Tilimsânî'nin Miftâhu'l-vusûl Adlı Eserinde Hanefi Mezhebine Yaptığı Atıflar*, 32.

⁴¹ Çavuşoğlu, "Tilimsânî", 41/166.

⁴² Çavuşoğlu, "Tilimsânî", 41/166.

⁴³ Demir, *eş-Şerif et-Tilimsânî'nin Miftâhu'l-vusûl Adlı Eserinde Hanefi Mezhebine Yaptığı Atıflar*, 31.

⁴⁴ Tinbukî, *Neylü'l-ibtihâc*, 437.

⁴⁵ Muhammed Alî Ferkûs, *Dirâse ve tahkiku Miftâhi'l-vüsûl*, 122.

⁴⁶ Tinbukî, *Neylü'l-ibtihâc*, 436.

⁴⁷ Demir, *eş-Şerif et-Tilimsânî'nin Miftâhu'l-vusûl Adlı Eserinde Hanefi Mezhebine Yaptığı Atıflar*, 31.

1.2.3.5. Miftâhu'l-vusûl ilâ binâ'î'l-fürû' 'ale'l-usûl

Tilimsânî'nin kavâid eksenli yazdığı fıkıh usulü kitabıdır. Kitabın tahkikini yapan Muhammed Ali Ferkus, Tilimsânî'nin farklı ilimlerden 43 kaynaktan faydalandığını tespit etmiştir.⁴⁸ Ferkus, bu kaynakları dört bölümde ele almıştır. Tilimsânî'nin faydalandığı en önemli kaynaklar şunlardır:

1- Usûl kitapları

İbn Hazm'ın *el-İhkâm fî usûlî'l-ahkâm'ı*, Bâcî'nin *İhkâmü'l-fusûl fî ahkâmî'l-usûl ve el-Minhâc fî tertîbi'l-hicâc'ı*, Ebû İshâk Şirâzî'nin *el-Ma'ûne fî'l-cedel'i*, Gazzâlî'nin *el-Menhûl* ve *el-Mustasfa'sı*.

2- Kavâid kitapları

İzz b. Abdisselâm'ın (ö. 660/1262) *el-Kavâ'idü'l-ahkâm'ı*, Karâfî'nin (ö. 684/1285) *el-Furûk'u*.

3- Fıkıh kitapları

Sahnûn'un (ö.160/ 854) *el-Müdevvenetü'l-kübra'sı*, İmam Şâfî'nin (ö. 204/820) *el-Ümm'ü*, İbn Habîb'in (ö. 238/853) *el-Vâdihâ'sı*, İbn Cellab el-Basrî'nin (ö. 378/988) *el-Tefrî'i*, İbn Rüşd'ün (ö. 520/1126) *el-Beyân ve't-tahsîl'i*

4- Diğer kitaplar

İbn Cerîr et-Taberî'nin (ö. 310/923) *Câmiu'l-beyân'ı*, İmâm Mâlik'in *el-Muvatta'ı*, *Sahiheyn fî hadîs*, Ebû Bekr el-Enbârî'nin (ö.328/940) *el-Ezdâd'ı*, İmam el-Cevherî'nin (ö. 400/1009) *es-Sihâh et-tâc'l-lügât ve es-sihâh el-Arabîye'si*.⁴⁹

2. Miftâhu'l-vusûl ilâ binâ'î'l-fürû' 'ale'l-usûl Adlı Eserin Usûl Yönünden İçeriği

Tilimsânî'nin kavâid eksenli yazdığı fıkıh usulü kitabıdır. Hicrî sekizinci asırda Doğu Arap dünyasında, Takıyyüddin İbn Teymiye (ö. 728/1328), talebesi İbn Kayyım el-Cevzî (ö.751/1350), İbn Sübkî (ö. 771/1370) fıkıh usulü hakkında kitap yazarken Mağrib bölgesinde ise döneminin âlimlerinin şهادetiyle yazılan en önemli fıkıh usulü eseri Tilimsânî'nin bu kitabıdır.⁵⁰

Tilimsânî; kitabını yeni bir yöntemle, ince bir bakış açısıyla ve güçlü bir sunumla yazmıştır. Tahrîcü'l-fürû' ale'l usûl yöntemi ile yazılan kitapta, önce

⁴⁸ Bûamâra Fatne, *el-Menhecü el-usûlî li'l imâmi eş-Şerîf et-Tilimsânî fî kitâbihi el-Miftâh* (Tilimsân, Ebû Bekir Belkaid Üniversitesi, Vüzâratü'l-âlî ve'l-bahsî'ilmî, Yüksek Lisans Tezi, 2015), 17.

⁴⁹ Muhammed Ali Ferkûs, *Dirâse ve tahkiku Miftâhi'l-vüsûl*, 241-244.

⁵⁰ Burhânî, "Cuhûdu fukahâu'l-Cezâiri fî usûlü'l-fıkhı ve kavâ'ide'l-fıkhıyyeti eş-Şerîf et-Tilimsânî nemûzecen", 94.

usûlî kurallar verilmiş, kuralın altına fûrû' fıkıhla ilgili örnekler sıralanmıştır. Kendisinden önceki usûl kitaplarında anlaşılma ve meselenin tatbikinin bilinmemesi gibi bazı konularda zorluklar yaşıyordu. Tilimsânî'nin direkt delillerle fûrû' meseleye ulaşması, önceki usullerden onu ayıran yönüdür. Yani genel delillerden direkt meseleye örnek vermesi, hilâfa sebep olan meseleyi örneklerle açıklaması, fûrû' fıkıhın tatbiki konusunda bilgi vermesi, anlaşılma ve tatbikatta yaşanan sorunu çözmüştür.⁵¹

Tilimsânî; kitapta yer alan konuları, genelde Mâlikî, Şâfiî ve Hanefî mezhepleri açısından karşılaştırmalı olarak ele almıştır. Nadiren diğer mezheplere atıfta bulunmuş, Zâhirîler'den bir, Hanbelîler'den dört yerde bahsetmiştir. Konuları genelde mezheplerin fikirlerine dayandırmış, bazı yerlerde Mâlikî âlimlerden Eşheb (ö. 204/820) ve İbn Kâsım'ın (ö. 191/806) görüşlerine müracaat etmiştir.⁵² Mezhep görüşlerini savunmamış, usûl-fûrû' irtibatını kurmayı hedeflemiştir.

Tilimsânî, Tahrîcî'l-furû' ale'l-usûl ilmi ile ilgili kaleme aldığı bu eserinde fıkıh usûlü konularının düzenini kendine özgü başlıklarla yeniden yapmıştır. Kitaba delil ile başlamış, delili Aslun bi-nefsihî (Bizzat asıl olan), Lâzımun an aslihî (Aslı gerektiren) şeklinde iki bölümde ele almıştır. Aslı "aslun bi-nefsihî" yani varoluşsal asıl olarak tanımlanmış ve aslı, naklî ve aklî olmak üzere ikiye ayırmıştır. Müellif kitabına asılları belirleyerek başlamıştır. Asılların belirlenmesi fıkıh usûlü ilminin temel esasıdır. Kitap bu özelliği ile bile diğer kitaplardan farklı olduğunu göstermektedir. Kitabın ana başlıkları şunlardır ve ona göre fıkıh konularında hüküm elde etmede iki çeşit delil vardır: 1-Delîl bi-nefsihî (delilin bizzat kendisi). 2-Mütedammın li'd-delîli (delile götüren). Bizzat delil olanlar, Aslun bi-nefsihî (Bizzat asıl olan), Lâzımun an aslihî (Aslı gerektiren) olmak üzere iki kısımdır. Bizzat asıl olan deliller iki sınıftır. Bunlar: Naklî ve aklî asıldır. Delilleri naklî ve aklî olarak ele almasından dolayı kitap iki kısımdan oluşmaktadır. Birinci kısım naklî kısımdır ve naklî asıl ile amel edilmesi için 1- naklî aslın senedi sahih olmalı, 2- naklî aslın delâletinin açık olması, 3- naklî aslın hükmü devam ediyor olmalı yani neshedilmemiş olmalı, 4- naklî asla muarız olanlara karşı râcih yani tercih ediliyor olması şartını sağlamış olması gerekmektedir.⁵³ Bu şartların açıklanması sebebiyle bu kısımda dört bab bulunmaktadır. Birinci bab olan "senet" başlığı altında, mütevatir ve âhad

⁵¹ Ebû Abdullah Muhammed İbn Ahmed et-Tilimsânî, *Miftâh'ul-vusûl ilâ binâi'l-fürû' ale'l-usûl* (Lübân: Müessesetü'l-Kitâbi's-Sekâfiyyeti, 2017), 10, 11, 13, 15; Burhânî, "Cuhûdu fukahâu'l-Cezâiri fî usûlü'l-fıkhi ve kavâ'ide'l-fikhiyyeti eş-Şerîf et-Tilimsânî nemûzecen", 98.

⁵² Tilimsânî, *Miftâhu'l-vusûl ilâ binâi'l-fürû' ale'l-usûl*, 17, 31; Burhânî, "Cuhûdu fukahâu'l-Cezâiri fî usûlü'l-fıkhi ve kavâ'ide'l-fikhiyyeti eş-Şerîf et-Tilimsânî nemûzecen", 94.

⁵³ Tilimsânî, *Miftâh'ul-vusûl ilâ binâi'l-fürû' ale'l-usûl*, 8.

haberi; naklî aslın delaletinin açık olması ile ilgili olan ikinci babta, Hz. Peygamber'den (s.a.v.) rivayet edilen naklî aslı; kavlî, fiilî, takrîrî başlıklarında değerlendirmiştir. Kavlî, hükmün bizzat kendisine veya muallıkına delalet eden sözde zikri geçen şeyden anlaşılan mantukî cihet ve sözde zikri geçmeyen şeyden anlaşılan mefhûmî cihet olmak üzere iki cihet başlığında incelenmiştir. A- Mantukî cihet başlığını iki tarafta incelemiştir: 1. Hükme delalet edenler: emir, nehy, tahyîr (mübah); 2. Hükmün müteallıkına delalet edenler ise nas, mücmel, zâhir, müevvel başlıkları altında incelenmiştir. B-Mefhûm cihet ise yedi mesele alt başlığında anlatılmıştır. Üçüncü babta hükmün sürekli olması yani nesh konuları, dördüncü babta ise naklî aslın râcih, tercihe elverişli olması durumu iki meselede yani senet ve metin alt başlığında değerlendirilmiştir.⁵⁴

Kitabın ikinci kısmı aklî asıl kısmında istishâb delili, istishâb-ı emr-i aklî veya hissî ve istishâb-ı hükm-i şer'î şeklinde işlenmiştir. Lâzımın an aslihî (Aslı gerektiren) başlığında üç bab bulunmaktadır. Birinci bab, kıyas-ı tard hakkında olup iki fasılda incelenmiştir. Birinci fasıl, kıyasın rükünleri, ikinci fasıl, tard kıyasın kısımları hakkındadır. İkinci babta kıyas-ı aks konusu ele alınmıştır. Tilimsânî'nin kıyas konusunu bu başlık altında ele alması yani aslın ayrılmaz bir parçası olarak değerlendirmesi o zaman için önemli adımlardan sayılabilir.

Hüküm elde etmede ikinci delil olan mütez(d)ammın li'd-delîl başlığında ise icmâ ve sahâbe kavlini incelemiştir. İcma' delili de dört mesele başlığı altında incelenmiştir. Birinci mesele sükutî icmâ, ikinci mesele sahabe icmâ'ına muhalif bir görüş durumundaki icmâ'ın durumu, üçüncü mesele ilk ve ikinci asır arasındaki icmâ' muhalefeti, dördüncü mesele ise ehl-i Medine'nin icmâ'ı hakkında yazılmıştır. Mâlikîlerce delil sıralamasına dâhil edilen amel-i ehli Medine bu kitapta fazla yer almamıştır. Ölçü birimleri olan müd, sâ' ve ezan hakkında icmâ yapıldığını ifade etmiştir.⁵⁵ Deliller sıralamasına da dâhil edilmemiştir.

Sonuç olarak Tilimsânî kitabında delilleri naklî, aklî ve bu ikisine tâbi olanlar şeklinde sınıflandırmıştır. Bu sınıflandırma ile delillerin istinbât yollarını tertip ederken farklı bir yol izlemiştir.⁵⁶ Delilleri; kitap, sünnet, istishâb, kıyas, icmâ, sahâbî kavli sıralamasına göre ele almıştır. Bu sıralama onun hüküm elde etmede belirlediği sıradır diyebiliriz.

Kitabın ilk bölümü naklî asıl bölümüdür ve dört babdan oluşmaktadır. Naklî aslın delil hakkındaki ilk babı senet hakkındadır. Tilimsânî senet başlığı altında mütevâtir ve âhâd haber konularını ele almıştır. Mütevâtir haberi, "yalan üzere birleşmeleri imkânsız bir cemaatin haberi" olarak tanımlamış ve konuyu Kur'an

⁵⁴ Tilimsânî, *Miftâh'ul-vusûl ilâ binâi'l-fürû' 'ale'l-usûl*, 99-109.

⁵⁵ Tilimsânî, *Miftâhu'l-vusûl ilâ binâi'l-fürû' 'ale'l-usûl*, 155-157.

⁵⁶ Fatne, *el-Menhecü el-usûlî li'l imâmi eş-Şerîf et-Tilimsânî fi kitâbihi el-Miftâh*, 23.

ve sünnet çerçevesinde değerlendirmiştir. Kur'an'la ilgili bölümde tilaveti neshedilen âyetlerin hükme delaleti ve meşhur kıraatlerden hüküm istinbât edilmesi meseleleri hakkında mezhepler arası farklı görüşlere yer vermiştir. Şafîiler'in süt kardeşliği hususunda alt sınırın beş olduğuna dair Hz. Aişe'den "bilinen on emzirmenin haramlığı Kur'an'da indirilen şeylerdendi ve beş emzirme ile neshedildi ve Kur'an bu şekil okunurken Resûlullah vefat etti."⁵⁷ hadisini değerlendirmiştir. Şafîiler'in bu rivayetle neshedilen âyetlerle hüküm verdiğini belirtirken Mâlikîlerce bu rivayetin Kur'an'ın mütevâtirliğine aykırı olduğu için bu hükmün bâtil olduğunu ifade etmiştir. Kitabın mütevâtirliği ile ilgili olarak Hanefîlerce meşhur haber sayılan, İbn Mes'ûd'un yemin kefareti ve Übey bin Ka'b'ın îlâ meselelerinde Mâlikîler'in Kur'an'dan olmayan ifadelerin Kur'an'dan sayılıp hüküm verilemeyeceği tezini savunmuş ve Hanefîler'in meşhur haberlere istinaden verdikleri hükümlerin makbul olmadığını ifade etmiştir.⁵⁸ Ayrıca Tilimsânî Kur'an'ın hükmünü değiştiren haberin de Kur'an gibi mütevâtir olması gerektiği görüşündedir.⁵⁹

Âhâd haberi, "mütevâtir seviyesine ulaşmayan haber" olarak tanımlayan müellif sened hakkındaki itirazları icmâlî ve tafsilî olarak ele almıştır. İcmâlî alt başlığında âhâd haber ile gelen bir meselenin aklî ve kıyas nedeniyle terk edilemeyeceği görüşünde olduğunu ifade etmiştir. Tafsilî alt başlığında ise senede, râvinin makbuliyeti ve isnadın muttasıl olma gerekliliği şartını getirmiştir. Makbul râvinin ise adil ve zabtı sağlam olması gerekmektedir.⁶⁰ Rivâyetin Allah Rasulü'ne kesintisiz bir şekilde ulaşması manasına gelen isnadın muttasıl olması durumuna engel olan üç durumdan bahseden Tilimsânî onları şu şekilde açıklamıştır: 1- İnkıtâ: Râviler arasında kopukluk olmasıdır. 2- İrsâl: Sahâbinin atlanarak hadisin direkt olarak Hz. Peygamber'den (s.a.v.) rivayet etmesidir. 3- Vakf: Senedin sahâbîde kalıp Hz. Peygamber'e (s.a.v.) ulaşmadığı hadistir. Konu ile ilgili pek çok örnek veren Tilimsânî'ye göre âhâd haber ile hüküm verilmesi için bu şartların sağlanması gerekmektedir.⁶¹

Naklî aslın hüküm değeri kazanması için Tilimsânî'nin ikinci şartı naklî aslın delaletinin açık olmasıdır. İkinci bab bu konuya ayrılmıştır. Rivayet edilen metnin ihtilaf konusu olduğunu ifade eden Tilimsânî, metni; kavlî, fiilî, takrirî başlıklarında değerlendirmiştir. İlk başlık olan "kavlî" konusunun hükme delâletini, 1- Mantûk yoluyla delâlet, 2- Mefhûm yoluyla delalet olmak üzere iki

⁵⁷ Ebû Abdillâh Mâlik b. Enes el-Asbahî İmam Mâlik, *el-Muvatta'* (Kahire: *Daru'l-Hadis*, 2012), Kitâbu'r-Rada', 17; İmam Şafî, Muhammed b. İdris, *el-Ümm* (Beirut: Dâru'l-Fikr, 1990), 5, 28.

⁵⁸ Tilimsânî, *Miftâhu'l-vusûl ilâ binâi'l-fürû' 'ale'l-usûl*, 10-11.

⁵⁹ Tilimsânî, *Miftâhu'l-vusûl ilâ binâi'l-fürû' 'ale'l-usûl*, 11.

⁶⁰ Tilimsânî, *Miftâhu'l-vusûl ilâ binâi'l-fürû' 'ale'l-usûl*, 12-17.

⁶¹ Tilimsânî, *Miftâhu'l-vusûl ilâ binâi'l-fürû' 'ale'l-usûl*, 17-21.

cihetle incelemiştir. Mantûk yoluyla delâlette hükümün bizzat kendisinde veya muallıkına delâlet eden sözde zikri geçen şeyden anlaşılan cihettir. Mefhûmu ise sözde zikri geçmeyen şeyden anlaşılan cihettir.⁶²

Tilimsânî mantûk ile hükme delalet yollarının hükümün bizzat kendisine delâlet edenleri, emir, nehy ve tahyîr şeklinde incelemiştir. Her konuyu ayrı ayrı başlıklarda inceleyen müellif emir konusu üzerinde ayrıntılı bir şekilde durmuştur. Tilimsânî emir için, "Yüksek bir makamdan fiilin yapılmasına yönelik sözdür." tanımını yapmıştır. Emire delalet eden kalıpların on beş anlamda kullanılması ile ilgili Kur'an'dan âyetleri delil olarak sunmuştur.⁶³ Konuyu on mesele başlığında ele almıştır. Talebe yetiştirmeyi kitap yazmaya tercih eden Tilimsânî talebelerinin ve okuyucunun dikkatini çekmek için emir konusunun meselelerine sorularla başlamıştır. Konunun başında kesin hüküm vermemiş, konuyu örnekler ve mezheplerin görüşleri ile değerlendirmiştir. Emir konusundaki on mesele şunlardır: 1- Mutlak emir vücut mu, yoksa nedb mi ifade eder? 2- Emir, emredildiği anda mı yoksa sonraki bir vakte mi iktizâ eder? 3- Emir tekrara delâlet eder mi? 4- Müvessa bir vakte bağlanan bir emir vaktin başlangıcına mı yoksa sonuna mı taalluk eder? 5- Emir evvel emirde bütün mükelleflere mi yoksa bazı mükelleflere mi taalluk etmiştir? 6- Birden fazla şey muhayyer bırakılarak emredildiğinde, emir bu seçeneklerin hepsini mi kapsar yoksa muayyen olmayan tek bir cüzünü mü kapsar? 7- Bir şeyi emretmek emredilen şeyin cüzlerini kapsar mı kapsamaz mı? 8- Vakit ile sınırlı ibadetlerde emredilen fiilin vaktinin kaçırılması durumunda ibadetin kazası olur mu olmaz mı? 9- Bir şeyi emretmek o şeye vesile olan şeyin emredilmesini gerektirir mi gerektirmez mi? 10- Bir fiilin emredilmesi zıddının yasaklandığı anlamına gelir mi?

Tilimsânî bu meselelerden önce tahrimedenden yani yasaktan sonra gelen emrin delâletinde var olan ihtilaflara da değinmiştir. Ona göre tahrimedenden sonra gelen emir izne delâlet etmektedir.⁶⁴

Mantûk ile hükme delâlet yollarından ikincisi nehydir. Tilimsânî'ye göre nehy, "İsti'la cihetinden fiilin yapılmaması konusundaki talebe delalet eden sözdür." ve nehyin Kur'an'da altı manaya geldiğini âyetlerle göstermiştir. Bu manalar; nehy, dua, akibetin beyanı, ümitsizlik, irşâd ve tahkîrdir. Müellif nehy konusunu "Nehiy kalıbı fiil hakkında haram mı yoksa kerahe mi ifade eder?" ve "Nehiy, nehyedilen fiilin fesadını ifade eder mi etmez mi?" soruları ile açıklamıştır.⁶⁵

⁶² Tilimsânî, *Miftâhu'l-vusûl ilâ binâi'l-fürû' 'ale'l-usûl*, 23.

⁶³ Tilimsânî, *Miftâhu'l-vusûl ilâ binâi'l-fürû' 'ale'l-usûl*, 24-25.

⁶⁴ Tilimsânî, *Miftâhu'l-vusûl ilâ binâi'l-fürû' 'ale'l-usûl*, 24-36.

⁶⁵ Tilimsânî, *Miftâhu'l-vusûl ilâ binâi'l-fürû' 'ale'l-usûl*, 36-40.

Mantûk ile hükme delâlet yollarından üçüncüsü tahyîrdir. Tilimsânî'ye göre tahyîr bir fiilin yapıp yapılmaması hususunda mükellefi serbest bırakmak anlamına gelmekle beraber fiilin yapıp yapılmaması aynı seviyede değildir.⁶⁶

Mantûk ile hükme delâlet yollarından ikincisi muallıkına delâlet edenlerdir. Tilimsânî kitabında nas, mücmel, zâhir, müevvel konularını ikinci taraf başlığında incelemiştir.

Tilimsânî'ye göre nas, tek manadan başka bir manaya hamledilemeyen lafızlardır ve delâleti kat'idir. "Sizden birinin kabını köpek yaladığında onu yedi defa yıkasın."⁶⁷ ve "Haram ve Hill mahallinde beş vahşi öldürülür."⁶⁸ hadislerini örnek olarak vermiştir. İlk hadiste hükmün yedi sayısı ile elde edildiğini ifade ederken ikinci hadiste beş sayısı üzerine ziyade olmayacağı manasına gelmediğini yani hükmün sayı ile alakası olmadığını söylemiştir.⁶⁹ Tilimsânî konunun devamında Muhammed sûresi 4. âyetinde geçen imamın (devlet başkanının) esirler konusunda karşılıksız serbest bırakma ve fidye vermede muhayyer bırakılmasını nas kapsamında değerlendirdiğini ifade etmiştir. Yine ona göre lafız karîne ve siyak ile de nas olmaktadır. İhtimal içeren lafızlar nas kapsamında değildir.⁷⁰

Mücmel, delâleti açık olmayan lafızlardır. Bu kapalılığın giderilmesi için karînelere ihtiyaç vardır. Konuya üç bölümde ele alan müellif, görüş farklılıklarına da ayrıntılı bir şekilde yer vermiştir. Birinci bölümde tarifinden yola çıkarak icmâl sebeplerini, ikinci bölümde iki ihtimalden birini tercihte karinelerin beyanı ve üçüncü bölümde ise usûlcüler arasında mücmel hakkında var olan ihtilafı meselelere değinmiştir. İcmâl sebeplerini lafızda olması muhtemel icmâl alt başlığında ele almış lafızda oluşabilecek icmâli de müfred ve terkîb olarak ikiye ayırmıştır. Müfred alt başlığını lafzın kendisindeki, fiil çekiminde ve eklerinde oluşabilecek icmâl; mürekkeb alt başlığını da iki mana arasındaki te'liften kaynaklı icmâl, mufassalın terkîbi ve terkîbin tafsil edilmesi olarak toplamda altı kısımda işlemiştir. Bu başlıkların her birini icmâlin bir sebebi sayarak konuyu hilâfiyat açısından değerlendirmiştir.⁷¹

⁶⁶ Tilimsânî, *Miftâhu'l-vusûl ilâ binâi'l-fürû' 'ale'l-usûl*, 40.

⁶⁷ Ebû Abdillâh Ahmed b. Muhammed b. Hanbel eş-Şeybânî, *el-Müsned*, thk. Ahmed Muhammed Şâkir (Kahire: Daru'l-Hadîs, 1995), 248/7.

⁶⁸ İmam Mâlik, Ebû Abdillâh Mâlik b. Enes, *el-Muwatta'* (Kahire: Daru'l-Hadîs, 2012), Kitâbu'l-Hac, 91,92,93.

⁶⁹ Tilimsânî, *Miftâhu'l-vusûl ilâ binâi'l-fürû' 'ale'l-usûl*, 42.

⁷⁰ Tilimsânî, *Miftâhu'l-vusûl ilâ binâi'l-fürû' 'ale'l-usûl*, 43-44.

⁷¹ Tilimsânî, *Miftâhu'l-vusûl ilâ binâi'l-fürû' 'ale'l-usûl*, 45-50; Ebî et-Tayyib Mevlûd es-Serîrî es-Sûsî, *Şerh Miftâhu'l-vusûl ilâ binâi'l-fürû' 'ale'l-usûl* (Lübnan: Daru'l-Kütübî'l-İlmiyye, 1971), 224-256.

İkinci bölümde ihtimallerden birini râcih kılan karîneleri üç açıdan ele almıştır. Bu karîneler lafzî karîne, siyâki karîne ve hârici karînelerdir. Lafzî karîne, “Boşanmış kadınlar kendi kendilerine üç ay hâli (hayız veya temizlik müddeti) beklerler.”⁷² âyetinde geçen “kurûin” lafzının çoğul ifade şekli ile gelmesinin tekil manasındaki farklılığına dikkat çekmiştir. Tilimsânî, siyâki karîne, “وَامْرَأَةٌ مُؤْمِنَةٌ إِنْ وَهَبَتْ نَفْسَهَا لِلنَّبِيِّ”⁷³ âyetinde geçen “hibe” lafzının kıyas ile ümmete teşmil edilip edilmeyeceği hakkındaki ihtilafları değerlendirmiştir.⁷⁴ Üçüncü karîne olan hârici karîne icmâl sebepleri olan iki manadan birinin nasla, kıyasla ya da amel (amel-i ehli Medine) ile muvafık olma durumlarının her birine âyet, hadis ve sahâbe uygulamalarıyla örnekler vererek konuyu detaylandırmıştır.⁷⁵

Tilimsânî, mücmelin üçüncü bölümünde usûlcüler arasında mücmel konusunda var olan ihtilafları altı meselede ele almıştır. Birinci meselede şer’î hükümlerin nesnelere (a’yan) izafesinin icmâl olup olmama konusuna “Size anneleriniz haram kılındı.”⁷⁶ “Size meyte haram kılındı.”⁷⁷ âyetlerini örnek olarak vermiştir. Bu âyetlerde izafe edilen haram kılınma “anne” ve “meyte”dir. Fakat bu haram kılınma nesnenin kendisi değil fiil ile alakalıdır.⁷⁸

Tilimsânî, ikinci meselede “Doğruluğu hakkında izmâr edilen kelime mücmel midir, değil midir?” sorusuna cevap arar. “Ümmetimden hata ve unutmaya kaldırıldı.”⁷⁹ hadisini örnek olarak veren müellif, kaldırılan şeyin ümmetin unutulması ve hata etmesi olmadığını müşahede ve tecrübe ile sabit olarak kaldırılan şeyin uhrevî sorumluluk ve dünyevî bir ceza olduğunu ifade etmektedir. Resûl’ün (s.a.v.) doğru söylediği kesirse bu durumda bir izmârın gerçekleştiğini bu izmâr hakkında da örfî manânın gündeme geldiğini söylemektedir.⁸⁰

⁷² Kur’ân Yolu (Erişim 16 Nisan 2024) el-Bakara 2/228.

⁷³ “Mü’min kadınlar kendilerini Nebî’ye hibe ederlerse.”, el-Ahzâb 33/50.

⁷⁴ Tilimsânî, *Miftâhu’l-vusûl ilâ binâi’l-fürû’ ‘ale’l-usûl*, 50-51; Sûsî, *Şerh Miftâhu’l-vusûl ilâ binâi’l-fürû’ ‘ale’l-usûl*, 259-266.

⁷⁵ Tilimsânî, *Miftâhu’l-vusûl ilâ binâi’l-fürû’ ‘ale’l-usûl*, 51-53; Sûsî, *Şerh Miftâhu’l-vusûl ilâ binâi’l-fürû’ ‘ale’l-usûl*, 266-275.

⁷⁶ en-Nisâ 4/23.

⁷⁷ el-Mâide 5/1.

⁷⁸ Tilimsânî, *Miftâhu’l-vusûl ilâ binâi’l-fürû’ ‘ale’l-usûl*, 53.

⁷⁹ İbn Battâl b. Abdülmelik, *Şerhu Sahîhi’l-Buhârî*, thk. Ebû Temîm Yâsir b. İbrahim (Riyâd: Mektebetu’r-Rüşd, 2003), 4/478.

⁸⁰ Tilimsânî, *Miftâhu’l-vusûl ilâ binâi’l-fürû’ ‘ale’l-usûl*, 54; Sûsî, *Şerh Miftâhu’l-vusûl ilâ binâi’l-fürû’ ‘ale’l-usûl*, 275-281.

Üçüncü mesele şer'î hakikatlere nefiy ekinin gelmesi hakkındadır. "İla...illa" kalıbında kullanılan naslardır. Müellif bu konuda "Velisiz nikâh olmaz."⁸¹ "Fâtıhasız namaz yoktur."⁸² "Oruca geceden niyet etmeyenin orucu yoktur." hadislerini örnek verir. Bu kalıbın kullanıldığı ifadelerde asıl itibariyle şeklî nefiy söz konusudur ve bu ifadelerde bazen sıhhatin bazen de kemalin nefiy kastedilir. Sıhhat ve kemal bağlamında mücmellik oluşur görüşünde olanların ve bu tür ifadelerde mücmellik olmadığı görüşünü savunanların delillerini kısaca anlatmıştır.⁸³

Dördüncü mesele iki manaya gelen lafzın iki ihtimalden birine hamledilmesiyle bir fayda, diğer manaya hamledilmesiyle iki fayda olması durumudur. Tilimsânî bu konuda "Kim taşla temizlenecekse tek yapсын."⁸⁴ hadisini örnek olarak verir. Resûlullah'ın (s.a.v.) sözünde "vitr" sözünün fiilin kendisi ve taşlarla ilgili olma ihtimali vardır. Fiil ile olunca bir sonuç ve bir fayda vardır ama taş ile ilgili olunca iki sonuç ve iki fayda ortaya çıkar görüşünde olanlar bu durumun icmâl olduğunu savunmuşlardır. Konunun devamında muhakkik usûlcülerin de bu konudaki görüşlerinin mücmel olduğunu söylemektedir.⁸⁵

Tilimsânî beşinci meselede "Vaz'î lügavî mana ve şer'î hüküm arasında kalan lafız mücmel mi değil mi?" konusunu ele almıştır. Bu konu ile alakalı olarak "Beytin tavafi namazdır."⁸⁶ hadisini örnek olarak vermiştir.⁸⁷

Altıncı mesele "lügatte ve şer'î de müsemması olan lafızlar için kullanılan lafız mücmel olur mu olmaz mı?" sorusudur. Tilimsânî bu konuda "Ateşin değdiği şeylerden abdest alın."⁸⁸ hadisini örnek olarak getirmiştir. Bu konuda şu görüşleri sıralar: Resûlullah'ın "vudû'" kelimesinden kastı şer'î abdest ya da el yıkama olabilir. Bu ihtimalden dolayı mücmel olduğunu söyleyenler vardır.

⁸¹ İmam Mâlik, *el-Muvatta'*. "Kitâbu'n-Nikâh", 4.

⁸² Ebû Muhammed Abdullah b. Abdurrahman ed-Dârimî, *Süneni Dârimî*, thk. Hüseyin Selim Esed ed-Darânî (Suudî Arabistan: Daru'l-Mugnî, 2000), 2/790.

⁸³ Tilimsânî, *Miftâhu'l-vusûl ilâ binâi'l- fûrû' 'ale'l-usûl*, 54; Sûsî, *Şerh Miftâhu'l-vusûl ilâ binâi'l-fûrû' 'ale'l-usûl*, 281-285.

⁸⁴ Dârimî, *Sünen-i Dârimî*, 1/524.

⁸⁵ Tilimsânî, *Miftâhu'l-vusûl ilâ binâi'l- fûrû' 'ale'l-usûl*, 55; Sûsî, *Şerh Miftâhu'l-vusûl ilâ binâi'l-fûrû' 'ale'l-usûl*, 285-287.

⁸⁶ Ebû Abdurrahmâ Ahmed b. Şuayb b. Ali en-Nesâî, *es-Sünenü'l-Kübrâ*, nşr. Hüseyin Abdulmü'min Şelbî (Beyrut: Müessesetü'r-Risâle, 2001), "Menâsikü'l-hac", 3931.

⁸⁷ Tilimsânî, *Miftâhu'l-vusûl ilâ binâi'l- fûrû' 'ale'l-usûl*, 55; Sûsî, *Şerh Miftâhu'l-vusûl ilâ binâi'l-fûrû' 'ale'l-usûl*, 287-289.

⁸⁸ İmam Mâlik, *Muvattâ'*, "Kitâbu't-tahârat", 23.

Bazı usûlcüler bu durumlarda şer'î manaya hamledileceğini çünkü şer'in örfünün bunu gerektireceğini söylemiştir.⁸⁹

Tilimsânî zâhir konusunu "iki manaya ihtimalli olup dilin kendisinden kaynaklı olarak yani vaz'ı bakımından bir manası baskın olan lafızdır ve bundan dolayı manası açık olan lafızlardır." şeklinde tanımlamıştır. Müellif konuyu sekiz sebep alt başlık altında detaylandırmıştır. Her sebep aslında bir müevvelin mukabilidir.

Tilimsânî, zâhir ve müevvel konularını karşılaştırmalı olarak ele almıştır. Zâhir konusunda akla ilk gelen anlamı, müevvel konusunda ise akla ilk etapta gelmeyen ikincil manalar üzerinde durmuştur. Her iki konuyu da örnekler bağlamında değerlendiren müellif akla gelebilecek şüpheleri izale etmeye çalışmıştır. Konu ile ilgili olarak Abdalbaki Deniz, Tilimsânî'nin zâhir-müevvel konusunu karşılaştırmalı olarak ele alması hakkında şu ifadeleri kullanmıştır:

"Bu açıdan Tilimsânî'nin karşılaştırma, tez ve anti tez oluşturmak suretiyle diyalektik bir metot üzerinde akıl yürüttüğü görülmektedir. Bu yöntem, meselenin zihinlerde netleşmesi, muhatabı ikna ve te'vilin usûl sistematigi içindeki konumunu temellendirmek için gereklidir. Ayrıca bütün usûlcülerce her ne kadar müevvelin zâhir kavramıyla olan ilişkisine temas edilse de Tilimsânî'nin söz konusu ilişkiyi sistematik hâle getirdiği ve te'vil kapsamında değerlendirilen konuları somutlaştırdığı söylenebilir. Onun bu bakış açısı te'vilin usûl içerisindeki konumunu daha da pekiştirmiştir."⁹⁰

Bu başlıklar şunlardır:

- Birinci sebep, mecaza mukabil hakikat. Lafız hakikat ve mecaza muhtemel ise, hakikat râcihtir.
- İkinci sebep, vaz' itibariyle müşterek lafzın mukabilindeki müfred, asıl olan iştirâk olmamasıdır.
- Üçüncü sebep, müteradife (eş anlam) mukabil tebâyün (farklı anlam), asıl olan mütebâyün olmasıdır. Yani manayı diğerlerinden ayıran farklı bir mananın olmasıdır.
- Dördüncü sebep, izmâra (kapalı hüküm) mukabil müstakillik, asıl olan müstakil olmaktır. Yani açık ve net olan lafızlardır.
- Beşinci sebep, te'kide (önceki manaya delalet eden lafızlar) mukabil, te'sis (yeni bir manaya delâlet eden lafızlar), asıl olan te'sistir.

⁸⁹ Tilimsânî, *Miftâhu'l-vusûl ilâ binâi'l-fürû' 'ale'l-usûl*, 55; Sûsî, *Şerh Miftâhu'l-vusûl ilâ binâi'l-fürû' 'ale'l-usûl*, 289-296.

⁹⁰ Abdalbaki Deniz, "Tilimsânî'nin Usûl Anlayışında Zâhir-Müevvel Diyalektiği ve Te'vilin Yeri", *Batman Akademi Dergisi* 5/1 (Haziran 2021), 8.

- Altıncı sebep, takdim ve te'hîre mukabil tertîb, asıl olan tertîbdir.
- Yedinci sebep umumdur.
- Sekizinci sebep takyîde mukabil ıtlaktır. Asıl olan mutlak olmasıdır.

Tilimsânî, âmm lafızları zâhir konusunun alt başlığı olan yedinci sebepte ele almıştır. Ona göre âmm, kapsadığı her şeyi içine alan lafızdır ve âmm lafız lügavî, örfî ve aklî umum olmak üzere üç çeşittir.⁹¹

Müevvel için, "iki mânadan birine olan baskınlık lafız cihetiyle olursa zâhir, ayrı bir delil ile olursa müevveldir." tanımını yapan Tilimsânî zâhir konusunda akla gelen ilk mânâ üzerinde yoğunlaşmış, bu konuda ise ikincil mânalar üzerinde durmak suretiyle konuyu sekiz sebep alt başlığı ile sunmuştur. Bunlar;

1-Kelimenin hakikat mânası yerine mecaz mânasına hamledilmesi.

2- İştirak te'vil sebeplerinden değildir. Çünkü mücmel lafza daha yakındır. Delil getirecek kişi iki mânaya ihtimalli olan bu lafza hakikat ciheti ile bakarsa ve ispatlarsa o lafız icmalden kurtulmuştur. Ama mânaya mecaz ciheti ile baktığında ise hakiki mânayı aşan daha güçlü bir delil ihtiyacını doğuracaktır. Yani müşterek lafızdan kastedilen mânâ eğer mecaz mânası olacak ise hakiki mânanın olmayacağına dair daha güçlü bir delil ile ancak müevvel kapsamında değerlendirilebilir.

3- Lafızda izmâra başvurmak. (İhtiyaç halinde lafza takdir yapılabilmesi).

4- Lafızların müteradifliği.

5- Lafzın te'kid olarak kabul edilmesi.

6- Lafızda takdim ve te'hîr yapılması.

7- Lafzı, umum manasına değil husus manasına te'vil etmek.

8- Lafzı, mutlak manasına değil mukayyed manasına tevil etmek.⁹²

Sonuç olarak Tilimsânî, zâhir ve müevvel konularını karşılaştırarak konu bütünlüğünü sağlamıştır. Ona göre hüküm elde etmede kullanılan lafız iki mânadan birine olan baskınlığı lafız cihetiyle olursa zâhir, ayrı bir delil ile olursa müevveldir. Bu nedenle te'vil konusunu zâhirin anlamını belirleyen asıllar ile kıyaslayıp değerlendirmiştir. Ona göre, zâhir lafzın anlamını belirleyen faktörler müevvel lafzı da etkilemektedir.

⁹¹ Tilimsânî, *Miftâhu'l-vusûl ilâ binâi'l-fürû' 'ale'l-usûl*, 57-69; Sûsî, *Şerh Miftâhu'l-vusûl ilâ binâi'l-fürû' 'ale'l-usûl*, 296-359.

⁹² Tilimsânî, *Miftâhu'l-vusûl ilâ binâi'l-fürû' 'ale'l-usûl*, 70-83.

Tilimsânî naklî aslın, mefhum yoluyla hükme delaletini mefhûm-ı muhalefet ve mefhûm-ı muvâfaka olmak üzere iki kısımda incelemiştir. Diğer adı fehva'l-hitâb olan mefhûm-i muvâfakayı Tilimsânî "Kendisi hakkında susulan şeyin konuşulandan hükme daha layık ve uygun olduğunun bilinmesidir." şeklinde tanımlanmıştır. Mefhûmu'l-muvâfaka delâletinin lafzî mi yoksa kıyasî bir delâlet mi olduğu konusunda ekoller arasında var olan tartışmalara girmeyen müellif, konuyu "celî" ve "hafî" olarak iki kısımda değerlendirmiştir. Celî kısmında "O ikisine öf bile deme"⁹³, "Kim zerre miktar iyilik yaparsa"⁹⁴, "Kitap ehlinde öylesi vardır ki, ona yüklerle mal emanet etsen, onu sana (eksiksiz) iade eder." ve aynı âyetin devamında gelen "Onlardan öylesi de vardır ki, ona bir dinar emanet bıraksan, tepesine dikilip durmazsan onu sana iade etmez."⁹⁵ âyetlerini örnek vermiştir. İlk âyette onları dövmenin tahrim bakımından daha öncelikli olduğunu ikinci âyette fazlaca hayır yapmanın evlâ olduğunu, üçüncü ve dördüncü âyette "kıntar" ile "dinar" arasında mukayese yapıldığını belirtmiştir. Tanımında geçen "evlâ olma" kaydına uyumlu örneklerini vermiştir. Hafî kısmında ise evlâ olma konusunda itirazların olduğu örnekleri değerlendirmiştir. Uyuyan ve unutan kişinin namazını kaza etmesi gerekliliği ile ilgili hadisten yola çıkarak kasıtlı olarak namazı terk edenin namazı kaza etmesinin daha fazla gerekli olduğu ile ilgili yorumda bulunmuştur.⁹⁶

Tilimsânî, mefhûmu'l-muhâlefeyi "Bir şeyin zikredilmesi ile meskutun anı (lafızda zikredilmeyen) hükmün muhalifinin anlaşılması" olarak tanımlamıştır. Bu konu hakkında hilafın fazlaca olduğunu söyleyen Tilimsânî, Mâlikîler'in çoğunluğunun ve Şafîîler'in mefhûmu'l-muhâlefeyi delil olarak kabul ettiğini Hanefîler'in cumhurunun ise kabul etmediğini ifade eder. Mâlikîler'in delil olarak kabul etmede dâimîlerin kabullerini dikkate aldıklarını belirtmiştir. Mefhûmu'l-muhâlefe ile hüküm elde etmek için bazı şartlar da getirmiştir. Bu şartlar şunlardır:

- 1- Hüküm şer' dairesinde olmalıdır.
- 2- Belirli bir sorunun cevabı olmamalıdır.
- 3- Hükmün korkutma ve yüceltme amaçlı olmaması gerekmektedir.
- 4- Hükümde mantûkun mahalli işkâl olmamalıdır.

⁹³ el-İsrâ 17 /23.

⁹⁴ ez-Zilzâl 99 /7.

⁹⁵ Âl-i İmrân 3/75.

⁹⁶ Tilimsânî, *Miftâhu'l-vusûl ilâ binâi'l-fürû' 'ale'l-usûl*, 83-84; Sûsî, *Şerh Miftâhu'l-vusûl ilâ binâi'l-fürû' 'ale'l-usûl*, 415-419.

- 5- Şâriin mefhûmu'l-muhâlefeden elde edilecek hüküm ile başka bir hüküm arasında kıyasa aykırı olacak belirli bir kayıt koymaması gerekmektedir.

Tilimsânî ayrıca, konuyu sıfat, şart, gaye, adet, zaman, mekân, lakab mefhumları şeklinde yedi meselede örneklerle anlatmıştır.⁹⁷

Tilimsânî, naklî asıl ile amel edilmesi hususunda bazı şartlar getirmiş konuyu metin, fiil ve takriri olarak üç kısımda ele almıştır. Yukarıda metin ile ilgi müellifin eserinde yer verdiği konuları belirtmeye çalıştık. Resûlullah'ın (s.a.v.) fiilleri ile ilgili bu bölüm ile ilgili Tilimsânî, Resûlullah'ın (s.av.) yaptığı bir fiilde eğer Allah'a kurbiyet yani yakınlaşma kastı varsa hükmün mendûb olduğunu çünkü Resûlullah (s.a.v.) tarafından bir tercihin söz konusu olduğunu ifade etmiştir. Kurbiyet kastı yoksa ibâhaya hamledilir. Tilimsânî'ye göre Resûlullah'ın (s.a.v.) fiillerinin hüküm koymada delil olarak kabul edilmesi için, fiilin Resûl'e ait cibillî bir fiil olmaması gerekir, ümmeti onun yediği gibi yemek ve onun uyuduğu gibi uyumak zorunda değildir. Ona has bir fiil olmaması gerekir; gece namazı gibi. Şeriatçe sabit olan bir durumun beyanı olmaması gerekir. Resûl'ün şu sözü gibi "Benim kıldığım gibi namazı kılın."⁹⁸ Bu "namaz kılın."⁹⁹ âyetinin bir beyanıdır. Bundan önce hükmün bilinmemesi gerekmektedir gibi bazı şartlar getirmiştir. Resûlullah'ın (s.a.v.) terk ettiği şeylerin fiillerine dâhil edilip edilmeme meselesi hakkında Tilimsânî, Resûl'ün (s.a.v.) terk ettiği şeylerin vucub olmadığına delil getirilmiş olması gerektiğini söylemektedir. Resûl'ün sükûtu meselesinde ise eğer şeriatte böyle bir şey varsa Resûlullah (s.a.v.) onu açıklardı ifadelerini kullanmıştır.¹⁰⁰

Metinle ilgili üçüncü kısım takriri kısımdır. Resûlullah'ın (s.a.v.) huzurunda gerçekleşen bir olay karşısında onun sessiz kalmasıdır. Müellife göre Resûl'ün (s.a.v.) takrîrleri hüküm ve fiil olarak iki türdür. Resûl'ün (s.a.v.) şahit olduğu olayların hükümleri ile ilgili olan meselelere ilk kısımda yer vermiştir. Huzurunda gerçekleşen olaya sessiz kalması onun onayı olduğu görüşündedir. İkinci kısım ise fiiller hakkındadır. Tilimsânî bu kısmı Resûl'ün (s.a.v.) "bizzat huzurunda gerçekleşen", "onun zamanında meşhur olan" ve "meşhur olmayan" şeklinde üç meselede ele almıştır.¹⁰¹

⁹⁷ Tilimsânî, *Miftâhu'l-vusûl ilâ binâi'l-fürû' 'ale'l-usûl*, 83-89; Sûsî, *Şerh Miftâhu'l-vusûl ilâ binâi'l-fürû' 'ale'l-usûl*, 419-435.

⁹⁸ İbn Battâl, *Şerhu Sahîhi'l-Buhârî*, 1/341.

⁹⁹ el-En'âm 6/72.

¹⁰⁰ Tilimsânî, *Miftâhu'l-vusûl ilâ binâi'l-fürû' 'ale'l-usûl*, 90-94; Sûsî, *Şerh Miftâhu'l-vusûl ilâ binâi'l-fürû' 'ale'l-usûl*, 439-447.

¹⁰¹ Tilimsânî, *Miftâhu'l-vusûl ilâ binâi'l-fürû' 'ale'l-usûl*, 95-98; Sûsî, *Şerh Miftâhu'l-vusûl ilâ binâi'l-fürû' 'ale'l-usûl*, 447-452.

Tilimsânî naklî aslın oluşumunda müstetir ahkâm başlığı altında nesh konusunu ele almıştır. Ona göre nesh, şer'î bir hükmün ondan sonra gelen şer'î hüküm ile kaldırılmasıdır. "Şer'î hükmün bitmesi" olarak tanımlandığını ifade eden Tilimsânî, "kaldırmak" (رفع) ve "bitmek" (انتهى) mânalarını Bakıllanî'den alıntı yaparak açıklamıştır. Ona göre nesh, şer'î hükmün bitmesi değil kaldırılmasıdır. Konunun içeriğini üç meselede anlatan Tilimsânî birinci meselede, mutlak nassa yapılan ziyade nesh mi, değil mi? tartışmalarını ele almaktadır. Mâlikî ve Şafîiler'in görüşünün mutlak nassa yapılan ziyadenin nesh olmayacağını söyleyen Tilimsânî, Hanefîler'in bu konuda muhalif olduğunu belirtmiştir. İkinci meselede mantûk neshedilince bundan dolayı mefhûm nesh olur mu olmaz mı? sorusuna cevap aramıştır. Üçüncü mesele, naklî aslın mensûh olup olmadığı hakkında gelen bilgi hakkındadır. Naklî aslın mensûh olduğu hakkında ittifak ve muhalefet hükmün verilmesi için gerekli bir etkidir.

Tilimsânî'ye göre neshin şartları vardır, bu şartlar: 1- Nesh eden nâsîh nassın mensûhtan daha güçlü olması gerekir. 2- Mensûh olan hüküm şer'î bir delil ile olmalıdır. 3- Nâsîh şer'î bir delil ile olmalıdır. 4- Nâsîh her zaman mensûhtan sonraki bir zaman diliminde olmalıdır.¹⁰²

Naklî aslın kabul edilme şartlarından dördüncüsü naklî aslın râcih olmasıdır. Tilimsânî, hâdislerin tercih edilmesindeki kriterleri sened ve metin olarak iki cihette incelemiştir. Sened cihetini râvinin yaşının büyük olması, iki haberden birinin râvisinin diğerinden daha bilgili ve haberinin sağlam olması, râvinin olayı bizzat yaşaması, râvinin vakıanın sahibi olması, Resûl'ün (s.a.v.) sohbetinde daha çok bulunması, olay hakkında birden fazla râvi bulunması, râvinin Resûlullah'a (s.a.v.) daha yakın olması, râvinin hadisi hicapsız duyması, râvinin rivayeti hakkında hilafın olmaması da tercih sebebi olarak görmüştür. Ayrıca râvinin İslâm'a daha geç bir dönemde girmesi de nesh açısından bir tercih sebebi olarak değerlendirilmiştir.

Metin cihetinde ise Tilimsânî şu görüşleri örnekleriyle sıralamıştır: İki metinden birinin kavli diğerinin fi'îli olmasıdır. Sahih olan görüşe göre metnin kavli olması daha sağlamdır. İki metinden birinin mantûka diğerinin mefhûmuna delalet etmesidir. Mantûku delil olan daha evladır. İkisinden birinin hüküm kastı ile rivâyet edilmesi diğerinin edilmemesi durumunda hüküm kastedilenin tercih edilmesidir. İki metinden birinin bir sebep üzerine vârid olması ve diğerinin herhangi bir sebep olmaksızın vârid olmasıdır, bir sebep üzerine vârid olan o sebep üzerine tercih edilir. Sebepsiz vârid olan ise o sebeple ilgili olmayan yerde de tercih edilir. Zâhirin müevvele tercih

¹⁰² Tilimsânî, *Miftâhu'l-vusûl ilâ binâi'l-fürû' 'ale'l-usûl*, 100-108; Sûsî, *Şerh Miftâhu'l-vusûl ilâ binâi'l-fürû' 'ale'l-usûl*, 453-476.

edilmesidir. İki metinden birinin ispat diğzerinin nefyolmasıdır. İspat râcihtir. İki metinden birinin beraet-i asliyeden nakil olması diğzerinin geri kalandan olmasıdır. Nakil evladır. İhtiyatı tercih eden metin râcihtir.¹⁰³

Tilimsânî kitabının ikinci sınıf başlığı altında aslun bi-nefsihî konusunun ikinci kısmı olan akli asılı incelemiştir. Bu kısım istishâb hakkındadır. Tilimsânî kitabında istishâbın tanımına yer vermemiştir. Fakat kitabı şerheden Ebû et-Tayyib Mevlûd es-Serîrî es-Sûsî, istishâbı "Geçmiş zamanda sabit olanın şimdi ve gelecek zamanda da aslunun bâki kalmasıdır." şeklinde tanımlamıştır.¹⁰⁴ Tilimsânî istishâbı, akli veya hissî istishâb ve şer'î hüküm istishâb şeklinde ele almıştır. İki aksine delil olmadıkça kişiye sorumluluk yüklemeyen berâet-i asliye istishâbıdır.

İkinci çeşit, şer'î hükmün istishâbıdır. "Bir sebebe istinaden sabit olmuş şer'î bir hükmün aksini gösteren bir delil bulunmadığı sürece devam ettiği hükmedilmesi"¹⁰⁵ olarak tanımlanan bu konu ile ilgili bir tanım yapmayan Tilimsânî ihtilafa konu olan burun kanamasının abdesti bozup bozmaması hakkındaki konu ile ilgili delilleri sıralamıştır.¹⁰⁶

Bilindiği üzere Tilimsânî, delîlü bi-nefsihi konusunu iki çeşitte incelemiştir: Aslun bi-nefsihi ve lâzım an aslın. Kitabın ikinci nev' başlığı lâzım an aslın konusu ile alakalıdır. Hüküm elde etmede asıla lazım olanlar manasına gelen bu başlıkta, kıyas-ı tard, kıyas-ı aks ve istidlâl konuları açıklanmıştır. Birinci bab olan kıyas-ı tardı "aralarında bulunan emrin câmi' (illet) sebebiyle hükmü bilinmeyen suretin hükmü bilinen surete katılması" şeklinde tanımlayan müellif, kıyasın rükünlerini, asıl, illet, fer' ve hüküm olmak üzere dört kısımda incelemiştir.

Tilimsânî, "asıl" konusunda tanımlama yapmadan konuyu beş şart üzerinden değerlendirmiştir. İlk şartta aslın hükmünün kitap ve sünnette sabit olması, ikinci şartta aslın nesh edilmiş olmaması, üçüncü şartta aslın hükmünün asla mahsus olmaması, dördüncü şartta kendisine kıyas edilen aslın başka bir aslın fer'inden olmaması, beşinci şartta ise, iki farklı illet üzerine dayandırılan aslın hükmü konusunda ittifakın olmaması şeklinde ele almıştır.¹⁰⁷

¹⁰³ Tilimsânî, *Miftâhu'l-vusûl ilâ binâi'l-fürû' 'ale'l-usûl*, 109-117; Sûsî, *Şerh Miftâhu'l-vusûl ilâ binâi'l-fürû' 'ale'l-usûl*, 477-489.

¹⁰⁴ Sûsî, *Şerh Miftâh'ul-vusûl ilâ binâi'l-fürû' 'ale'l-usûl*, 489.

¹⁰⁵ Ali Bardakoğlu, "İstishâb", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2001), 23/376-381.

¹⁰⁶ Tilimsânî, *Miftâhu'l-vusûl ilâ binâi'l-fürû' 'ale'l-usûl*, 117-119; Sûsî, *Şerh Miftâhu'l-vusûl ilâ binâi'l-fürû' 'ale'l-usûl*, 489-494.

¹⁰⁷ Tilimsânî, *Miftâhu'l-vusûl ilâ binâi'l-fürû' 'ale'l-usûl*, 121-128; Sûsî, *Şerh Miftâhu'l-vusûl ilâ binâi'l-fürû' 'ale'l-usûl*, 494-522.

Kıyas-ı tardın ikinci rüknü illettir ve Tilimsânî illet için belirgin bir tanım yapmamış konuyu altı şartla açıklamıştır. Bu şartlar: 1- Hükm-i vücûdînin illet-i vücûdî ve hükm-i ademînin illet-i ademî ile talili caizdir. Ancak hükm-i vücûdînin illet-i ademî ile talilinde ihtilaf edilmiştir. 2- İlet olarak kabul edilecek vasıf zâhir (açık) olmalıdır. 3- İletin vasfı muzabıt olmalıdır yani kişiden kişiye ve durumdan duruma göre değişmemeli, istikrarlı olmalıdır. 4- İletin vasfının bulunması halinde hükmünde bulunması zorunluluğu mânasına gelen illetin muttarid olma şartıdır. 5- İlette in'ikâs şartıdır. İlet yoksa hüküm de yoktur. 6- İletin ta'diye (geçişkenlik) özelliğinin olup olmaması hususunda ihtilafları değerlendiren Tilimsânî, Mâlikîler'in ta'diyeyi şart koşmadıklarını söylemiş, nass ve icmâ ile sabit olan kasır illet ile hüküm verilebileceğini kabul ettiklerini ifade etmiştir.¹⁰⁸

Tilimsânî illet olabilecek vasıfları belirlemek amacıyla bazı yöntemler belirlemiştir. *Miftâhu'l-vusûl*'da bu yöntemler nas, icmâ, münasebe, deveran, şebek şeklinde sıralanmıştır. İlk iki yöntemin mansûs illetin diğerlerinin ise müstenbât illetin kısımlarını oluşturduğunu görmekteyiz.¹⁰⁹

Fer', kıyas-ı tard'ın üçüncü rüknüdür. Tilimsânî kıyasın rükünlerinden fer'i dört şartta incelemiştir. İlk şart, illetin fer'de mevcut olmasıdır. Çünkü hükümde sabit olan şey bu illet sebebiyle fer'de de sabit olacaktır. İkinci şart, fer'in hükmü asıldan önce olmamalıdır. Üçüncü şart, fer'in konusu husus ve umum bir nas olmamalıdır. Dördüncü şart, fer'in mevzuası aslın mevzusundan farklı olmamalıdır.¹¹⁰

Kıyas-ı tard'ın dördüncü rüknü hükümdür. Tilimsânî hüküm konusunu dört meselede incelemiştir. Hüküm öncelikle şer'î olmalıdır. Çünkü kıyas, şer'î bir delildir. Dil konusunda da kıyas yapılamayacağı görüşündedir. Normal hale gelen hüküm kıyas ile ispatlanamaz. Kat'î bir hüküm beklenen hallerde kıyas metodu kullanılmaz. Tilimsânî son meselede usûlcülerin arasında var olan "Hükümün nefyi şer'î mi, değil mi?" tartışmasına yer vermiştir. Şer'îdir diyenlerin hükümün kıyas ile ispatlanacağını kabul ettiklerini, şer'î hüküm değildir diyenlerin ise kıyası kabul etmediklerini söylemiştir.¹¹¹

¹⁰⁸ Tilimsânî, *Miftâhu'l-vusûl ilâ binâi'l-fürû' 'ale'l-usûl*, 128-134; Sûsî, *Şerh Miftâhu'l-vusûl ilâ binâi'l-fürû' 'ale'l-usûl*, 522-539.

¹⁰⁹ Tilimsânî, *Miftâhu'l-vusûl ilâ binâi'l-fürû' 'ale'l-usûl*, 136-139; Sûsî, *Şerh Miftâhu'l-vusûl ilâ binâi'l-fürû' 'ale'l-usûl*, 547-557.

¹¹⁰ Tilimsânî, *Miftâhu'l-vusûl ilâ binâi'l-fürû' 'ale'l-usûl*, 139-140; Sûsî, *Şerh Miftâhu'l-vusûl ilâ binâi'l-fürû' 'ale'l-usûl*, 557-562.

¹¹¹ Tilimsânî, *Miftâhu'l-vusûl ilâ binâi'l-fürû' 'ale'l-usûl*, 139-142; Sûsî, *Şerh Miftâhu'l-vusûl ilâ binâi'l-fürû' 'ale'l-usûl*, 557-567.

Müellif eserinde Kıyas-ı tard'ı kısımlara ayırmıştır. Bu kısımlar şu şekildedir: Kıyas-ı tard'da asıl ve fer' arasındaki ortak nokta; illet, asıl ve fer' arasındaki bütün vasıfların hepsinde aynı olması ya da bazı vasıflarda ortak olması yönünden iki kısma ayrılmıştır. Bütün vasıfların hepsinde aynı olmasına kıyâs-ı lâ fârik denir. Bazı vasıflarda iştirak ettiği durumlar da iki kısımda incelenir. Bunlar kıyâs-ı illet ve kıyâs-ı delâlettir. Tilimsânî konunun devamında "hâtime" alt başlığında kıyasa yapılan itirazlara yer vermiştir. Kıyasla ilgili bu itirazlar şunlardır: 1- Asıldaki hükmün kabul edilmemesinden kaynaklanan itirazlardır. 2- Asıldaki vasfın varlığının kabul edilmemesinden kaynaklanan itirazlardır. 3- Vasfın illet olarak kabul edilmemesi yönünde gerçekleşen itirazdır. 4- Müstakil bir illet ve illetin bir cüzü olmaya uygun bir vasfa yapılan itirazlardır. 5- Fer'deki vasfın vücudunun kabul edilme noktasındaki itirazlardır. 6- Hükmün nakzını gerektiren şeyler ile fer'e olan itirazlardır.¹¹²

Lâzım an asl konusunun ikinci babı Kıyas-ı aks'dır. Hükmün bir vasfının yokluğu ile yok olması mânasına gelen Kıyas-ı aks bazı usûlcüler tarafından tesir metodunun bir alt başlığı olarak değerlendirilmiştir.¹¹³ Tilimsânî ayrı bir başlık açmış, konu ile ilgili tartışmalara yer vermeksizin konuyu mezhepler arasında hilafa sebep olan örnekler ışığında ele almıştır. O Kıyas-ı aks'ı, illetteki ayrılığı sebebiyle fer'deki aslın hükmünün nakzının (zıddının) ispat edilmesi şeklinde tanımlamıştır.¹¹⁴

Üçüncü bab istidlâl konusudur. Bu başlıkta Hanefiler'in istihsân ve Mâlikîler'in mesâlih-i mürsele kapsamında değerlendirdiği konular ele alınmıştır.¹¹⁵ Tilimsânî, konuyu telâzüm ve tenâfi başlığında ve her iki başlığı da üç kısımda ele almıştır. Telâzüm başlığında: a- Eser ile müesserin istidlâlidir ve başka bir manada ânî istidlâldir. Mâlikîlerce nafîle olan vitir namazının binek üzerinde edasına verilen cevazın sabah namazının sünneti için de geçerli olacağı örnek olarak verilmiştir. b- Müesser ile eserin istidlâli ki limmî istidlâl de denir. Mükâteb kölenin kefaretlar için azad edilemeyeceği örneği verilmiştir. c- İki eserden biri ile diğerrinin istidlâl edilmesidir. Tenâfi başlığında ise şu kısımlandırmayı yapmıştır. a- İki hüküm arasındaki varlık ve yokluk açısından çelişiktir. Mâlikîler'e göre borçlunun zekât vermemesi ve almaması örnek olarak verilmiştir. b- İki hüküm arasındaki vücub sebebiyle çelişiktir. Şafîiler'e göre meni temizdir ve onunla namaz kılmanın cevazına dair bir

¹¹² Tilimsânî, *Miftâhu'l-vusûl ilâ binâi'l-fürû' 'ale'l-usûl*, 142-147; Sûsî, *Şerh Miftâhu'l-vusûl ilâ binâi'l-fürû' 'ale'l-usûl*, 567-571.

¹¹³ Tuncay Başoğlu, "İlet Tespit Metotlarından Tard ve Tard Ehline Yönelik Tenkitler", *Sakarya Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 4/6 (Aralık 2002), 142.

¹¹⁴ Tilimsânî, *Miftâhu'l-vusûl ilâ binâi'l-fürû' 'ale'l-usûl*, 149-150; Sûsî, *Şerh Miftâhu'l-vusûl ilâ binâi'l-fürû' 'ale'l-usûl*, 578-582.

¹¹⁵ Sûsî, *Şerh Miftâhu'l-vusûl ilâ binâi'l-fürû' 'ale'l-usûl*, 582.

örnekle konu desteklenmiştir. c- İki hüküm arasında ademe dair çelişiklidir. Mâlikîler'e göre deniz meytesinin temiz olması onun yenmesinin helalliği ile ilgilidir. Bu iki durum İslâm ile beraber gelmiş yeni hüküm değil eski halin devamı kapsamındadır.¹¹⁶

Hüküm elde etmede ikinci delil olan mütez(d)ammın li'd-delîl kitapta ikinci cins başlığında ele alınmıştır. Delil içeren kaynaklar, icmâ ve sahâbe kavlidir.

Tilimsânî, hakkında bir tanım yapmadan icmâ'nın cumhur ulemaya göre hüccet olduğunu söylemiş, konuyu dört meselede ele almıştır. Birinci meselede bir cemaatin yanında bir sahâbî veya tabîinden birisi hüküm verirse ve bu hükme itiraz edilmezse bu icmâ sayılır mı, sayılmaz mı? İkinci meselede bir kişinin itirazının icmâ'ı bozmayacağına dair örnekler sunulmuştur. Üçüncü meselede ikinci asır âlimleri birinci asrın âlimlerine karşı fikir birliği yaparsa bu durum icmâ' sayılır mı sorusuna hüccet ve icmâ'dır cevabını veren Tilimsânî, dördüncü meselede Medine ehlinin icmâ'ı hakkında İmam Mâlik'in bir yöntemi olduğunu ifade etmiş, her kısım için ayrı örneklerini vermiş ve kitabını bu şekilde sonlandırmıştır.¹¹⁷

Sonuç

Tahrîcû'l-fürû' ale'l-usûl, fıkıhın bir alt yazım şekli olarak karşımıza çıkmaktadır. Farklı mezhep görüşü çerçevesinde ve farklı üsluplarda ele alınan eserlerin ortak amacı fer' meselelerin dayandığı asıllara ulaşmak ve mezhepler arasındaki farklı görüşlere dikkat çekmektir. Tahrîcû'l-fürû' ale'l-usûl tarzı yazılan eserler fıkıh usûlü kaidelerinin uygulamasını gösterdiği gibi usûl ile fîrû' arasındaki bağlantıyı da göstermektedir.

Miftâhu'l-vusûl ilâ binâi'l- fîrû' 'ale'l-usûl adlı eser Mağrib'li Mâlikî âlim Tilimsânî tarafından Tahrîcû'l-fürû' ale'l-usûl tarzında Mâlikî mezhebinde kaleme alınmış ilk ve tek eserdir. Eserde Mâlikî, Şafîî ve Hanefî mezheplerinin mukayesesi yapılmış ve sistematik olarak fıkıh usûlü konuları esas alınmıştır. Mezhepler arası mukayesede tarafsız bir şekilde konuların değerlendirilmesi de eseri diğerlerinden ayıran bir diğer husustur.

Müellif, idrak ve anlayışı kolaylaştırmak ve birbiriyle alakalı meseleleri sunmak için onları kısımlara ayırıp tertip etmede cedel ve mantık ilmini kullanmış, kitabını usûl bablarına göre sınıflandırmıştır. Tahrîcû'l-fürû ale'l-usûl tarzında yazılan diğer eserler, fîrû' fıkıh eserlerinin bablarına göre tanzim edilirken, bu eserde konular usûl konularına göre tanzim edilmiştir. Bu özelliği

¹¹⁶ Tilimsânî, *Miftâhu'l-vusûl ilâ binâi'l- fîrû' 'ale'l-usûl*, 149-154; Sûsî, *Şerh Miftâhu'l-vusûl ilâ binâi'l-fîrû' 'ale'l-usûl*, 578-590.

¹¹⁷ Tilimsânî, *Miftâhu'l-vusûl ilâ binâi'l- fîrû' 'ale'l-usûl*, 155-157; Sûsî, *Şerh Miftâhu'l-vusûl ilâ binâi'l-fîrû' 'ale'l-usûl*, 590-597.

ile onlardan ayrılmıştır. Müellif; bablar, fasıllar, cihet, sebep, taraf, meseleler halinde incelediği her konu hakkında bir mukaddime ve tanım yapmıştır. Mukaddime kısmında konuyu nasıl ele alacağından bahsetmiştir.

Tilimsânî kitabında her konunun tanımını lügavî anlamıyla değil, fıkıh usûlü terimi olarak yapmıştır. Kendine has tanımlar yapan Tilimsânî, tanım için kullandığı lafızları anlaşılması ve hıfzı kolay lafızlardan tercih etmiş, lafızların uyumuna dikkat etmiş, eleştiri ve münakaşa yolunu tercih etmemiştir. Tek tanımda konuyu anlatan Tilimsânî'nin tanımları kısa ve özür. Tanımlar üzerinde süregelen tartışmalara yer vermemiştir. Başlıktan sonra tanımları yapmış ve konunun anlaşılması için örnek vermiş ve sonrasında mezheplerin ihtilaflarına atıfta bulunmuştur. Kişiler üzerinden değil mezhep olarak değerlendirme yapmıştır. Amacı mezhepler arası görüş farklılıklarını ortaya koymak suretiyle fıkıh usûlü konularını anlatmaktır. Bir görüşü diğer bir görüş ile kıyas etmemiş, görüşlerin üstünlüğü konusuna değinmemiştir. Tercihini basiretli ve zeki okuyucusuna bırakmıştır.

Tilimsânî tanım yapacağı kelimenin lügavî mânalarına yer vermemiştir. Vermesi halinde, lügavî anlam ile ıstılahî anlam arasındaki münasebetin araştırılması, illetlerin tahlili gibi konular sebebiyle konunun uzamasına sebep olacak ve kitabın amacından dışarı çıkmış olacağını ifade etmiştir.¹¹⁸

Kitapta temsillere geniş yer verilmiştir diyebiliriz. Müellifin zamanında Mağrib'de genelde mütekellim metodu ile eserler yazılmış; örneklere yer verilmeyen eserlerde teoriler, soyut ifadelerle aktarılmıştır. Tilimsânî mütekellim metodu ile yazılan bu eserlerden farklı olarak eserinde konuları örneklerle açıklamış ve bu sayede konuları somutlaştırmıştır. Tanımladığı her konu ile ilgili örnekler veren Tilimsânî, meselelerin anlaşılmasını ve teoriden pratik hayata intikalini amaçlamıştır.

¹¹⁸ Tilimsânî, *Miftâhu'l-vusûl ilâ binâi'l-fürû' 'ale'l-usûl*, 7, 8.

Kaynakça | References

- Ahmed b. Hanbel, Ebû Abdillah Ahmed b. Muhammed b. Hanbel eş-Şeybânî. *Müsned*. thk. Ahmed Muhammed Şâkir. Kahire: Daru'l-Hadîs, 1995.
- Ahmed b. Hanbel, Ebû Abdillah Ahmed b. Muhammed b. Hanbel eş-Şeybânî. *Müsned*. thk. Şuayb el-Arnaut, Adil Mürşid. S. Arabistan: Müesseseti er-Risâle, 2001.
- Aybakan, Bilal. "Şîrâzî, Ebû İshak". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 39/184-186. İstanbul: TDV Yayınları, 2010.
- Baltacı, Ahmet. "İbnü'l-Arabî". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 20/488-491. İstanbul: TDV Yayınları, 1999.
- Bardakoğlu, Ali. "İstishâb". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 23/376-381. İstanbul: TDV Yayınları, 2001.
- Başoğlu, Tuncay. "İllet Tespit Metotlarından Tard ve Tard Ehline Yönelik Tenkitler". *Sakarya Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 4/6(Aralık 2002), 141-160.
- Burhânî, Menûbe. "Cuhûdu fukahâu el- Cezâiri fi usûlü'l-fıkhu ve kavâ'ide'l- fıkhiyyeti eş-Şerîf et-Tilimsânî nemûzecen". *Mecelletü's-Şihâb*, ed. Mustafa Hamidatou. 77-112. Cezayir: Vadi Üniversitesi, Kasım, 2015.
- Ceren, İsmail. "Merâmîler". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 29/ 192-195. Ankara: TDV Yayınları, 2004.
- Çavuşoğlu, Ali Hakan. "el-Müdevvenetü'l-Kübra". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 31/ 470-473. İstanbul: TDV Yayınları, 2006.
- Çavuşoğlu, Ali Hakan. "Tilimsânî". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 41/ 165-167. İstanbul: TDV Yayınları, 2006.
- Çavuşoğlu, Ali Hakan. *Irak Maliki Ekolü (III-V/IX-XI yy.)*. İstanbul: Marmara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2004.
- Dârimî, Abdullah b. Abdurrahman. *Sünen-i Dârimî*. thk. Hüseyin Selim Esed ed-Darânî. Suudî Arabistan: Daru'l-Muğnî, 2000.
- Demir, Hasan. eş- Şerîf et-Tilimsânî'nin Miftâhu'l-vusûl adlı eserinde Hanefî Mezhebine Yaptığı Atıflar. Konya: Necmettin Erbakan Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans, 2020.
- Deniz, Abdulkaki. "Tilimsânî'nin Usûl Anlayışında Zâhir-Müevvel Diyalektiği ve Te'vilin Yeri". *Batman Akademi Dergisi* 5/1 (Haziran 2021), 1-21.
- Fatne, Bûamâra. *el-Menhecû el-Usûlü lî'l İmâmi eş-Şerîf et-Tilimsânî fi Kitâbihi el-Miftâh*. Tilimsan: Ebû Bekir Belkaid Üniversitesi, Vüzâratü'l-âlî ve'l-bahsi'ilmî, Yüksek Lisans Tezi, 2015.
- Ferkûs, Muhammed. "Dirâse ve tahkiku Miftâh'l-vüsûl ilâ binâ'l- furû ' alâ'l-usûl ve Kitâb mesârâtü'l ğalat-ı edille". thk. Muhammed Alî Ferkûs. Beyrût: Müessesetü'r-Riyâd, 1419/1998.
- İbn Battâl b. Abdülmelik. *Şerhu Sahîhi Buhârî*. thk. Ebû Temîm Yâsir b. İbrahim. Riyâd: Mektebetü'r-Rüşd, 2003.
- İmam Mâlik, Ebû Abdillah Mâlik b. Enes. *el-Muvatta*. Beyrut: Dâru İhyâu'Turâsî'l-Arabiyye, 1985.
- İmam Şafîî, Muhammed b. İdrîs. *el-Ümm*. Beyrut: Dâru'l-Fikr, 1990.
- Kavas, Ahmet. "Tilimsânî". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 41/159-163.

- İstanbul: TDV Yayınları, 2012.
- Kesgin, Hafsa. "Mâlikî Fıkıh Usûlünün Tarihsel Süreci". *Ondokuz Mayıs Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 48 (Haziran 2020), 505-535.
- Koca, Ferhat. "el-Muhtasar", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 31/67-70. Ankara: TDV Yayınları, 2020.
- Kur'ân Yolu. Erişim 16 Nisan 2018. <https://kuran.diyanet.gov.tr>
- Muhammed, Hâc İsâ. "Eş-Şerîf et-Tilimsânî el- Müctehid ve Müceddidü İlmü Usûlü'l-Fıkhî fî el-Karnî es-Sâmine". *el-Fikru el-Cezâirî Dergisi* 5 (2011).
- Okuyucu, Nâil. "Tahrîcî'l-furû ale'l-usûl Edebiyatı", *Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 38/1 (2010) 113-136.
- Özdemir, Mehmet. "Ebû Tâfşîn 1". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 10/ 240. İstanbul: TDV Yayınları, 1994.
- Özel, Ahmet. "Bâcî". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 4/414-415. İstanbul: TDV Yayınları, 1991.
- Özen, Şükrü. "İbnü'l-Kassâr". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 21/104-105. İstanbul: TDV Yayınları, 2000.
- Sûsî, Ebu't-Tayyib Mevlûd es-Serîrî. *Şerh Miftâh'ul-vusûl ilâ binâi'l-fürû' ale'l-usûl*. Lübnan: Darü'l-Kütübî'l-İlmiyye, 1971.
- Şenkardeşler, Hatice Boynukalın. *Karâfî'nin Usûl Anlayışı*. İstanbul: İFAV, 2019.
- Tilimsânî, Ebû Abdullah Muhammed İbn Ahmed. *Miftâh'ul-vusûl ilâ binâi'l-fürû' ale'l-usûl*. Lübnân: Müessesetü'l-Kitâbî's-Sekâfiyyetü, 2017.
- Tinbukî, Ahmed Bâbâ. *Neylü'l-ibtihâc*. Trâblus: Dârü'l-Kütüb, 2000.
- Yıldırım, Âdem. *Endülüis Fıkıh Okulları*. Ankara: Grafiker Yayınları, 2020.